

БЕЛАРУСЬ
у **XI**
СТАГОДДЗІ

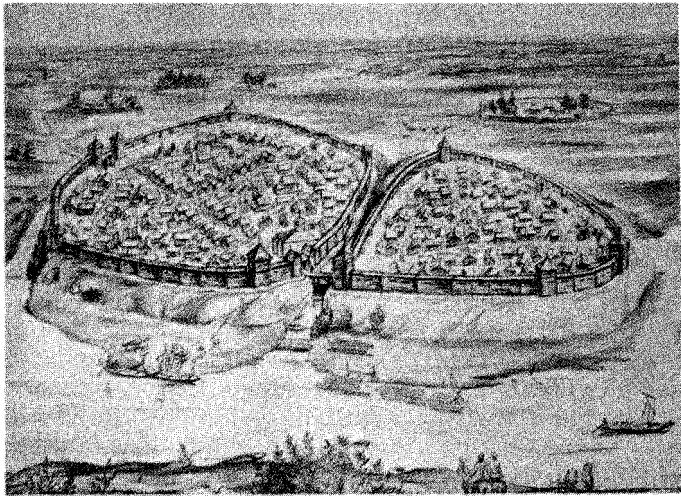
СТАРАЖЫТНАЯ ЛІТВА

У пачатку XI ст. з'яўляецца першае датаванае паведамленне пра Літву. Да гэтага яна двойчы ўпаміналася ў недатаванай частцы «Аповесці мінульых гадоў»: першы раз — у пераліку народаў, якія адносіліся да рода Яфета, другі раз — у пераліку тых плямёнаў, што не адносіліся да Русі і давалі ёй даніну²⁴⁰. На жаль, ніякіх геаграфічных каардынатаў Літвы тут не было ўказаны, што ў далейшым прывяло да вялікай блытаніны ў гэтым пытанні. І вось у 1009 г. у выніку адной трагічнай падзеі Літва трапіла на старонкі Кведлінбургскіх аналаў. Пад гэтай датай паведамлялася пра смерць біскупа Брунона, які ў змове з польскім каралём Баліславам Храбрым пайшоў у край не то прусаў, не то язвягаў, каб схіліць іх да прыняцця хрысціянства, але быў забіты са сваімі васемнаццаццю спадарожнікамі 9 сакавіка 1009 г. «in confinio Rusciae et Lituiae», г. зн. «на сумежжы Русі і Літвы». Гэта вельмі красамоўнае сведчанне. Паказваючы, што Літва межавалася з Руссю, яно пацвярджае нашу думку, што Старажытная Літва не знаходзілася там, дзе сучасная Літва, правільней, яе ўсходняя частка, бо ў адваротным выпадку яна, адгароджаная язвягамі, не магла б мець агульнай мяжы з Руссю. Толькі знаходзячыся ў Верхнім Панямонні, яна магла быць сумежнай («in confinio») з Руссю. Праўда, Е. Ахманьскі, а за ім і У. Пащута лічылі, што забойства Брунона адбылося на тэрыторый язвягаў²⁴¹. І гэта зразумела. Прымяочы тэрыторыю Старажытнай Літвы за тэрыторыю сучаснай, яны бачылі, што ўваходзяць у супярэчнасць з першакрыніцай, і знайшлі выхад у падстаноўцы замест Літвы язвягаў. Аднак гэта яўная нацяжка, бо ў такім выпадку было б сказана, што Брунон быў забіты на сумежжы Язвязі і Русі. Звяртае на сябе ўвагу тое, што ў адзначанай крыніцы напісанне назвы Літвы па-лацінску супадае са славянскім яе гучаннем як «Літва». А гэта яшчэ раз пацвярджае сумежнасць Літвы з Руссю, што і вызначыла форму яе назвы ў першым яе ўпамінанні ў лацінскім дакументе.

Было нямаля спроб раслумачыць назуву «Літва». Адзначым некаторыя з іх. У «Хроніцы Быхаўца» яна выводзіцца з «літус» (бераг) і «луба» (труба). З іх як быццам утварылася Лістубанія, якая ў вуснах простага народа гучала як Літубанія. Гэта імя нібы выйшла ад таго, што ў часы легендарнага князя Кернуса літоўцы ўпершыню пакрылі берагі Вяллі гукамі ваеных труб. Вядома, гэта фантастыка. Літва ніколі не называлася ні Літубаніяй, ні Лістубаніяй. Як быццам больш пераканаўчым з'яўляеца вывад назывы «Літва» ад літоўскага слова «летува», ці «летувіс», што значыць даждж, вільгаць. Аднак гэта таксама нацяжка, бо даждж па-літоўску «летус»²⁴². І. Шафарык лічыў, што ў старажытнамяцкай мове «літус» і «летус» азначалі асобае саслоўе рабоў, якое, магчыма, паходзіла ад заняволенасці літаў, што жылі ў Захадній Галіі за Рэйнам²⁴³. Гэта як бы сведчыць, што называ «Літва» — кельцкага паходжання ці нават што і сама племя было кельцкім, тым болей што Тацый указываў на падабенства мовы літаў з мовай брытанскай, г. зн. мовай венетаў, якія насялялі Брытанію²⁴⁴.

У апошні час таксама звернута ўвага на тое, што «Літва» і «Латвія» маюць яскравыя паралелі ў варыянтах уэльскай назывы Брэтані: Litao, Latio, што значыць «зямля»²⁴⁵. З гэтага выпякае, што называ «Літва» і «Латвія» нібыта кельцкага паходжання. Але мы не можам пагадзіцца з такім меркаваннем А. Г. Кузьміна. Ён сцвярджае, што гэтыя назывы маглі быць дадзены кельцкімі ці кельцкамоўнымі насельнікамі балтыйскіх астравоў, для якіх пабярэжжа Літвы і Латвіі было «зямлёні». Аднак у тыя часы назывы «Літва» і «Латвія» не пашыраліся на балтыйскае ўзбярэжжа. Тады гэту тэрыторыю займалі прусы, жамойты, куроны, лівы. І ўсё ж меркаванне пра кельцкае паходжанне назывы «Літва» нельга скідаць з рахунку. Нямецкі гісторык XVIII ст. Л. А. Гебгардзі (1735—1802) прыводзіў пісьмовыя документы, з якіх відаць, што яшчэ ў XII ст. н. э. на левым беразе Дуная і ўздоўж ракі Ольты існавала мясцовасць Літва²⁴⁶. Тут жа мы знаходзім і раку Літаву. У свой час І. Барычэўскі зазначыў, што прарадзіму Літвы трэба шукаць у Фракіі²⁴⁷. Прыведзеныя Гебгардзі факты як бы пацвярджаюць гэту думку. Мы ўжо гаварылі, што называ «севяране» таксама кельцкага паходжання. Літва, якая была тут жа, дзе, бяспрэчна, праживалі рэшткі кельцкіх плямёнаў, таксама магла атрымаць назуву ад іх. Паколькі літва жыла на левым беразе Дуная, то для населенікаў правага берага яе тэрыторыя сапраўды магла быць «зямлёні».

Літва, паводле «Аповесці мінульых гадоў», адносіцца не да славянскіх плямёнаў. Праўда, у Хлебнікаўскім і Цвярскім

Старожытны Тураў
(рэканструкцыя П. Лысенкі, мастак Я. Каробушкін)

летапісах мы яе знаходзім у пераліку славянскіх плямёнаў, дзе яна пастаўлена ўслед за люцічамі²⁴⁸. Аднак гэтыя звесткі мы не можам лічыць аб'ектыўнымі. Справа ў тым, што асновай Цвярскага летапісу з'яўляецца беларускі летапіс пачатку XVII ст.²⁴⁹. У сваю чаргу Хлебнікаўскі спіс увабраў у сябе шмат з Цвярскога. А к гэтаму часу Літва канчаткова аславянілася, і таму аўтары гэтих крыніц, улічыўшы такую акалічнасць, ужо ў пералік славянскіх плямёнаў унеслі і яе.

ТУРАЎСКІЯ ПАДЗЕІ

Вельмі паказальныя падзеі адбыліся каля 1013 г. у Тураве. Праўда, яны чамусыці не знайшли свайго адбіцця ў кіеўскім летапісанні, і звесткі пра іх дайшлі да нас з чужаземных крыніц, а менавіта з «Хронікі» Дзітмара, біскупа мерзебургскага.

Нам ужо вядома, што князем у Тураве быў пастаўлены Святаполк, адзін з сыноў Уладзіміра Святаславіча, хоць, паводле некаторых крыніц, ён мог быць і сынам Яраполка, з жонкай якога пасля перамогі над апошнім ажаніўся Уладзімір. Лічыцца, што Святаполк мог нарадзіцца ў 978—980 гг.²⁵⁰. Калі ён стаў тураўскім князем, як ужо адзначалася вышэй, дакладна невядома. Дзесьцы ў прамежку 1008—

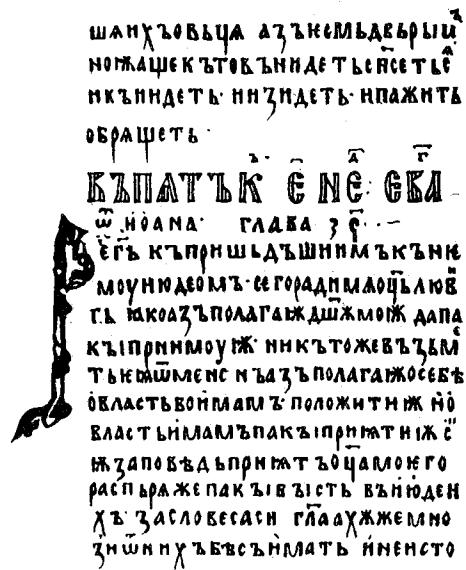

Манета тураўскага князя Святаполка

1013 гг. ён ажаніўся з дачкою польскага караля Баляслава. Даследчыкі бачаць у гэтым, з аднаго боку, імкненне Уладзіміра замацаваць за сабою заваяванае ў паліякаў (у такім выпадку маюць большую рацыю тыя, хто адносіць гэты шлюб да 992 г., бо тады Уладзімір заваяваў Чэрвенскія гарады²⁵¹), а з другога боку — імкненне Баляслава з дапамогай зяця ўзмасціць свой уплыў на ўсходзе²⁵².

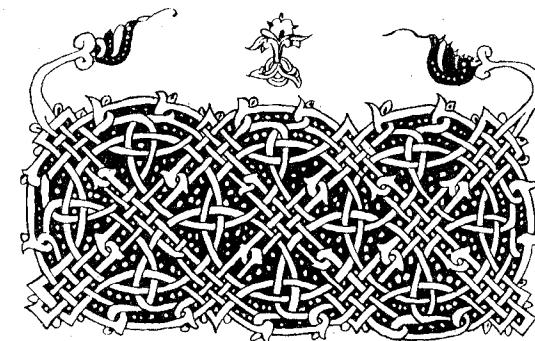
Паводле Дзітмара, разам з жонкай Святаполка ў Тураў прыехаў і яе духоўнік, калабражскі біскуп Рэйнберг, задачай якога хутчэй за ўсё і было садзейнічаць пранікненню і пашырэнню інтэрэсаў Баляслава. Ён нібыта зблізіўся з Святаполкам і з ведама Баляслава пачаў падбухторваць тураўскага князя да прыняцця лацінства і выступлення супроты бацькі. Але апошні даведаўся пра гэта і пасадзіў Святаполка ў цямніцу разам з жонкай і Рэйнбергам. Баляслаў у адказ на гэта збіраўся ісці супроты Уладзіміру, але з-за разладу з печанегамі паход прыпыніўся, магчыма, прычынай гэтага была і згода Уладзіміра на патрабаванне Баляслава вызваліць Святаполка.

Стара гісторыяграфія гэтыя падзеі разглядала толькі ў свяtle кіеўска-польскай барацьбы. Але ніяк нельга забывацца і пра інтэрэсы Турава. Калі Полацку належала вырашальная роля ў барацьбе Кіева і Ноўгарада, то Тураў займаў такое ж месца ў барацьбе Кіева з Польшчай. Але як Полацк меў свае ўласныя інтэрэсы і вёў сваю ўласную палітыку, выкарыстоўваючы супярэчнасці Кіева і Ноўгарада, так і Ту-

Старонка Тураўскага евангелля XI ст.

раў, нягледзячы на сваю залежнасць ад Кіева, таксама ніколі не забываўся пра свае інтарэсы і дзеля задавальнення іх мог іграць на супяречнасцях Кіева і Польшчы і найперш уздзеяніцаць на палітычныя паводзіны Святаполка. Пацверджаннем гэтаму можа быць і тое, што Святаполк і пасля, як быў выведзены з Турава, па-ранейшаму заставаўся яго князем, і, што самае важнае, ён падтрымліваў зносіны са сваімі прыхільнікамі тут. У час барацьбы з Яраславам ён збіраў, паводле Сузdal'скага летапісу, «вояў» у Тураўской зямлі («в Пиньску»). У Дзітмары ёсць паведамленне, што Яраслаў, ваюочы з Святаполкам, заняў нейкі горад, пад якім, як мяркуюць некаторыя даследчыкі, трэба бачыць Тураў²⁵³, што як быццам можа даказваць падтрымку гэтым горадам Святаполка. Хаця ўсё гэта не мае цвёрдага грунту, аднак магчымасць такога таксама нельга поўнасцю адмаўляць. Ва ўмовах гвалтоўнага далучэння паасобных гістарычных земляў пад уладу Кіева і назначаныя туды сыны вялікага князя маглі лёгка пранікацца мясцовымі інтарэсамі і станавіцца іх праваднікамі. Нават Яраслаў (стаўшы вялікім князем кіеўскім, ён жорстка караў за сепаратызм), седзячы ў Ноўгарадзе, рыхтаваў аддзяленне апошняга ад Кіева. Што ўжо тады гаварыць пра Святаполка, які сядзеў хоць і ў блізкай да Кіева зямлі, але вельмі ізаляванай ад яго

Застаўка з Тураўскага евангелля

прыроднымі ўмовамі, якая не магла не адчуваць усяго цяжару залежнасці.

Але якімі б для нас няяснымі і спрэчнымі ні былі падзеі 1013 г., у іх упершыню выявіліся вельмі важныя моманты нашай гісторыі: імкненне Турава да адасаблення ад Кіева, што пацвердзіць яго далейшая гісторыя; гэта першы зарэгістраваны крыніцамі факт суперніцтва Русі і Польшчы за адну з беларускіх земляў. У далейшым яно стане адным з неспрыяльных фактараў нашай гісторыі, які знаходзіцца ў шчыльнай сувязі з панярэднім — пачаткам барацьбы лацінства і праваслаўя за перавагу ў асяроддзі беларускага насельніцтва.

Непасрэдна з барацьбой Яраслава і Святаполка звязана і першае ўпамінанне горада Берасця (суч. Брэст). Іпацьеўскі летапіс паведамляе, што ў 1019 г. Святаполк, пацярпейшы паражэнне ў барацьбе за велікакняскі пасад, уцякае за межы дзяржавы і на некаторы час спыняецца ў Берасці²⁵⁴. На падставе гэтага даследчыкамі выказваецца меркаванне, што гэты горад з'яўляўся апошнім пунктам перад «ляцкай зямлём» і што ён, пабудаваны на зямлі, скаланізаванай дрыгавічамі, першапачаткова ўваходзіў у склад Тураўскага княства²⁵⁵. Археалагічныя матэрыялы дазваляюць датаваць перадмацериковую пласты старожытнага гарадзішча рубяжом X—XI стст.²⁵⁶. Узнікненне горада на мысе пры ўпадзенні Мухаўца ў Зах. Буг было абумоўлена яго значэннем як пагранічнай крэпасці і апорным пунктам славянскага асваення навакольнай тэрыторыі²⁵⁷. Адначасова ён меў і важнае гандлёвае значэнне. Парубежнае становішча Берасця прыводзіла да таго, што горад з самага пачатку сваёй гісторыі стаў аб'ектам заваёўніцкіх нападаў з розных бакоў. Так, ужо

ў 1022 г. Яраслаў робіць паход пад гэты горад²⁵⁸. Летапіс не паведамляе ні аб мэтах, ні аб выніках гэтага паходу, што і дало повад некаторым даследчыкам для меркавання, што Яраслаў рабіў гэты паход, каб вярнуць Берасце, захопленае ў 1020 г. Баляславам, і што дасягнуў гэтага ён толькі ў 1044 г.²⁵⁹.

ЧАС БРАЧЫСЛАВА

Першая палова XI ст. для Полаччыны абмяжоўваецца 1003—1044 гг., на якія прыпадае князяванне Брачыслава Ізяславіча. Намі ўжо адзначалася, што Брачыслаў заняў полацкі пасад зусім малалетнім, магчымы, ва ўзросце аднагодвух гадоў. І гэты суб'ектыўны фактар мог пэўным чынам паўплываць на палітычнае жыццё Полаччыны, у прыватнасці на яе зневінную актыўнасць. І сапраўды, да пачатку 20-х гадоў XI ст. летапісы не адзначылі ніякіх ваенных акций по-лацкага князя. Але прычынай гэтага магло быць найперш тое, што ў гэты час ішло ўнутранае ўладкаванне і ўмацаванне Полацка. Краіна, карыстаючыся спрыяльнай зневіннай кан'юнктурой (узаемная барацьба кіеўскага і наўгародскага князёў), назапашвала сілы, што і дало свае вынікі ў будучым, а менавіта ў 1019—1021 гг.

Звесткі пра гэтыя падзеі захаваліся ў розных па сваім змесце і харкторы крыніцах: у скандынаўскіх сагах, рускіх летапісах і ў Я. Длугаша. Найперш разгледзім сведчанні т. зв. «Эймундавай сагі». Бяспрэчна, яна, як і кожная сага, мае шмат фантастычнага і блытанага, і таму да яе паведамленняў трэба адносіцца з вялікай асцярогай. І тым не меней у ёй мы знаходзім калі не самі праўдзівыя факты, то хоць пэўныя ўказанні на іх. Паводле «Эймундавай сагі», нарманы, якія спачатку служылі Яраславу, пасварыўшыся з ім, пайшлі ў Полацк да Брачыслава, які тут называецца Варцілавам і лічыцца не пляменнікам, а братам Яраслава (Ярышлейва). Барацьба паміж імі пачалася як быццам з-за того, што Яраслаў патрабаваў ад Брачыслава вёсак і гарадоў, сумежных з кіеўскімі ўладаннямі, г. зі. пэўнай полацкай тэрыторыі. У ходзе ваеных дзеянняў жонка Яраслава Інгігерд трапляе ў палон да нарманаў, якія служылі Брачыславу. Дзяякуючы ёй хутка паміж варожымі бакамі быў заключаны мір, згодна з умовай якога Яраслаў атрымаў ва ўладанне галоўную частку Гардарыка (так называлася тут Русь) — Ноўгарад (Хельмгард), Брачыслаў — другое, лепшае княства Кіеў (Кенугард), а Эймунду — важаку нарманаў, што служылі пачаргова Яраславу і Брачыславу, дастаўся Полацк і ўся тая

Браслаў. Від Замкавай гары і азёр Навята і Дрывяты.
З акварэлі Д. Струкава (1865)

вобласць, якая ляжыць побач. Далей паведамлялася, што Брачыслаў пражыў пасля гэтага трох зімы і па яго смерці Яраслаў стаў княжыць і над Кіевам, і над Ноўгарадам. А Полацк пасля смерці бяздзетнага Эймунда застаўся яго пабраціму Рагнaru²⁶⁰.

Бяспрэчна, што тут шмат выдуманага, як, напрыклад, размеркаванне земляў Гардарыка паміж Яраславам, Брачыславам і Эймундам ці смерць Брачыслава пасля трох зім князявання ў Кіеве і інш., што абвяргаецца летапісцамі. Аднак тое, што Брачыслаў сядзеў у Кіеве на працягу трох зім, можа быць праўдай. Пра гэта сведчыць наяўнасць у Кіеве «двара Брачыслава», які ўпамінаецца ў летапісе ад 1068 г. Праўда, Л. Аляксееў лічыць, што ён атрымаў сваю назну таму, што быў нібыта пабудаваны Брачыславам у Кіеве пасля прымірэння яго з Яраславам як гандлёвае падвор'е полацкіх князёў у Кіеве²⁶¹. Але ў такім выпадку ён хутчэй бы называўся полацкім двором, чым «Брачыслаўлім» (пра што сведчыць прыведзены тут Л. Аляксееевым назвы «Новгородская божница», «Гоцкий двор» і «Псковский двор»). Менавіта назва яго найперш і сведчыць пра тое, што ў ім жыў Брачыслаў, што гэта была яго рэзідэнцыя.

Але калі мы адкінем тлумачэнне сагаю прычыны з'яўлення ў Кіеве Брачыслава, то чым яшчэ можна вытлумачыць гэта? Тут трэба прыгадаць адну акалічнасць. Калі Уладзімір Святаславіч браў за жонку Рагнеду, забіўшы перад гэтым яе бацьку і братоў, то ён меў на мэце быць і прадаўжалінікам

полацкай дынастыі і гэтым самым, паводле звычаяў таго часу, замацаваць сваю ўладу над Полацкам, паколькі яна ў такім выпадку магла выглядаць «законнай». Аднак гэта, з другога боку, давала прадстаўнікам полацкай дынастыі, адноўленай недзе ў канцы Х ст., прад'яўляць свае правы на кіеўскі пасад. Ізяслаў Уладзіміравіч не мог гэтага зрабіць таму, што памёр раней за бацьку. Тоё ж самае можна сказаць і пра Усяслава Ізяславіча. Аднак пасля смерці Уладзіміра ў 1015 г. полацкі князь Брачыслаў, як сын старэшага ў родзе Ізяслава, побач з Яраславам, Святаполкам і іншымі сынамі Уладзіміра, з яго дзядзькамі, мог прэтэндаваць на велікакняскі пасад. Гэтым, відаць, і можна растлумачыць з'яўленне Брачыслава ў Кіеве. Р. Якабсан выказаў думку, што Брачыслаў сядзеў на велікакняскім пасадзе ў Кіеве ў 1019—1021 гг. І сапраўды, найбольш падыходзячым годам з'яўлення Брачыслава ў Кіеве мог быць 1019-ты, калі наступіў самы напружаны момант барацьбы Яраслава са Святаполкам перад рашаючай бітвой на р. Альце. Відаць, у гэты цяжкі для Яраслава час Брачыслаў, ужо ўзмужнелы юнак, і прад'явіў свае правы на Кіеў, на што Яраслаў быў вымушаны згадзіцца і прыняць яго да сябе як свайго супрападначальніка. Меркаваць, што Яраслаў пасля гэтага пераехаў у Ноўгарад, а Брачыслаў адзін застаўся ў Кіеве, як гэта паказвае сага, нельга. У такім выпадку не было б патрэбы будаваць ці адводзіць пабудаваны ўжо раней асобны двор для Брачыслава, ён пасяліўся б у велікакняскім палацы. Можна думаць, што прыняцце Брачыслава ў Кіеў было выгадным для Яраслава: яго войскі напоўніліся палаchanамі, што і магло адыграць важную ролю ў канчатковай перамозе на р. Альце.

Тое, што Яраслава і Брачыслава сага называе братамі, можа служыць таксама сведчаннем заходжання Брачыслава ў Кіеве. Рускія князі розных ступеняў сваяцтва называюць сябе братамі і афіцыйна і ў прыватнай размове. Менавіта гэта найменне Эймунд і яго спадарожнікі маглі чуць у Кіеве пры двары Яраслава ў адносінах да Брачыслава і наадварот. Апроч таго, намер Эймунда іспі ад Яраслава да Брачыслава хутчэй за ўсё з'явіўся вынікам добрага знаёмства з апошнім, што магло зноў-такі адбыцца толькі ў Кіеве.

Аднак доўгі час такое «двоеўладдзе» не магло прадаўжацца, і пасля «трох зім» у 1021 г. Брачыслаў быў, відаць, выгнаны з Кіева ў Полацк, што і прывяло да новага канфлікту паміж Полацкім і Кіевам.

Брачыслава некаторыя даследчыкі лічылі пачынальнікам векавой барацьбы паміж полацкім і кіеўскім князямі²⁶². Аднак яго барацьба была працягам ранейшай барацьбы,

якая, прынамсі, пачалася яшчэ пры Аскольдзе і Дзіры і якая часова прыпынілася ў першыя два дзесяцігоддзі князявання Брачыслава. Розныя даследчыкі бачылі розныя прычыны гэтай барацьбы, і нам здаецца, што памылкай іх усіх было тое, што кожны з іх бачыў толькі адну прычину, у той час як іх было некалькі. Сапраўды, Полацк мог ставіць сваёй задачай аб'яднанне ўсіх крывіцкіх земляў, як думаў П. Галубоўскі²⁶³, і мог імкнуша захапіць болей палону і засяліць ім маланаселеную сваю тэрыторыю, як меркаваў Каяловіч²⁶⁴. У той жа час нельга і адмаўляць імкненне Кіева падначаліць сабе Полацк, як думаў Доўнар-Запольскі і іншыя аўтары. Да гэтых аб'ектыўных прычын дадаваўся і суб'ектыўны фактар, а менавіта пачуццё крыўды ў першых Ізяславічаў з прычыны іх выключэння з кіеўскай дынастыі, як думаў С. Салаўёў. Хоць Полацкая дзяржава са сваім эканамічным і палітычным інтэрэсамі ўжо існавала працяглы час, аднак родавыя забабоны яшчэ маглі моцна трывамца ў свядомасці першых Ізяславічаў, якія не трацілі надзеі атрымаць кіеўскі пасад, што і магло побач з іншымі больш важнымі прычынамі падаграваць напал іх барацьбы з кіеўскімі князямі. Брачыслаў і быў першым Ізяславічам, якому на пэўны час удалося ў некаторай ступені дасягнуць гэтай запаветнай мэты. Цяжка сказаць, кім непасрэдна кіраваўся Полацк у адсутнасці там Брачыслава: яго намеснікам ці супольным намеснікам яго і Яраслава. Але, як бы там ні было, Полацкая дзяржава не спынілася ў сваім развицці, у дасягненні сваіх мэтаў, і гэта адразу дало сябе значуць пасля вяртання Брачыслава ў Полацк. То быў час бурнага ажыўлення шляху «з варагаў у грэкі». Полацку было ўжо пры Рагвалодзе цесна ў вузкім адrezку гэтай воднай магістралі па сярэдній і ніжній Дзвіне. Спраба гэтага князя прабіцца да вярхоўя Дзвіны і Дняпра, дзе заходзіліся ключавыя месцы вялікага гандлёвага шляху, мела выключна трагічныя вынікі як для самога Рагвалода, так і для Полацка. Але гэта не толькі не адварнула Полацк ад пастаўленай мэты, але яшчэ больш падкрэсліла яе важнасць для яго. Можна думаць, што на працягу амаль пайстагоддзя Полацк набіраўся сілы для яе ажыццяўлення, што і выпала на долю Брачыслава. Хутчэй за ўсё пры ім, як і пры Рагвалодзе, вярхоўі Дзвіны і Дняпра заходзіліся пад кантролем Ноўгарада. Калі нават пагадзіцца з некаторымі аўтарамі, што ўказаныя месцы былі ва ўладанні Смаленска, то гэта не мяняе сутнасці справы, бо тыя ж даследчыкі прызнаюць шчыльныя сувязі ў той час Смаленска і Ноўгарада²⁶⁵.

Не ўсе крыніцы ў адноўлявым аб'ёме адбіваюць падзею 1021 г. Самая кароткая і няпоўная інфармацыя заключана ў

Наўгародскім I летапісе (Сінадальны спіс), якая абмяжоўваеца толькі адным эпізодам з барацьбы Брачыслава і Яраслава: «Победи Ярослав Брячислава». Непараўнаўча болей пра гэта сказана ў Лайрэнцьеўскім летапісе. Ён паведамляе, што Брачыслаў, сын Ізяслава, унук Уладзіміра, прыйшоў на Ноўгарад, узяў яго і, захапіўшы наўгародцаў і іх маёмасць, пайшоў у Полацк. Яраслаў, даведаўшыся пра гэта, на сёмы дзень звартнага руху Брачыслава з Ноўгарада нагнаў яго на р. Судоме, перамог і вярнуў захопленых ім наўгародцаў, а Брачыслаў уцёк у Полацк. Хоць звесткі В. Тацішчава ў цэлым паўтараюць сказанае, у іх ёсьць дадатковыя падрабязнасці. Так, там сказана, што Брачыслаў з Ноўгарада даведаўся, што Яраслаў з войскамі ў Кіеве. Гэта можа ўказваць на тое, што ў Ноўгарадзе былі прыхільнікі Брачыслава (а можа, і цэлая полацкая партыя), якія трymалі Брачыслава ў курсе справы. Гэта зноў-такі сведчыць пра старанную падрыхтоўку паходу. Далей з тацішчайскіх звестак мы даведаемся, што з Яраславам з Кіева прыйшлі толькі наўгародцы, г. зн. выхадцы з Ноўгарада. І менавіта яны не жадалі мець сваім князем Брачыслава. Цікава і тое, што Брачыслаў, выходзячы з Ноўгарада, набраў у палон «много знатных» і «пограбив именія их»²⁶⁶. Сафійскі і Васкрасенскі летапісы, некалькі дэталізуючы сказанае, паведамляюць пра нечаканы зыход гэтай падзеі. Выяўляеца, што Яраслаў пасля сваёй яўнай перамогі і ўцёкаў Брачыслава выклікае апошняга да сябе, дае яму два гарады — Усвяты і Віцебск, сказаўшы: «Буди же со мною заедин». І, паводле гэтых летапісаў, «воеваша Брячислав с Ярославом все дни жывота свого».

Вельмі важныя дадатковыя звесткі пра гэту падзею мы знаходзім у Я. Длугаша. Паколькі гэта крыніца ў нас малавядомая, мы прывядзём поўнасцю: «Пасля таго як адзін праціўнік Святаполк уцёк і загінуў, супроць Яраслава выступіў яго другі праціўнік і замест брата пляменнік Браціславус, сын Ізяслава, князь полацкі, сабраўшы войска сваіх палачанаў і варагаў, выступіў супроць Ноўгарада і завалодаў ім. Падначаліўшы сваёй уладзе ўсё Наўгародскую княства і назначыўшы там сваіх намеснікаў, вяртаўся к бацькоўскаму пасаду ў Полацк. Яраслаў, князь кіеўскі, цяжка пераносічы пазбаўленне спадчыннага ўдзелу, г. зн. Наўгародскую княстві, пайшоў яму насупроць і пасля цяжкай сутычкі перамог, а Брачыслаў, страціўшы мноства забітых, уцёк у Полацк. Яраслаў вярнуў сабе Наўгародскую княству і ваеннную здабычу»²⁶⁷.

Прыведзеныя сведчанні дапаўняюць адны другія, не сумярэчаць адны другім і таму даюць нам магчымасць мець

пра гэту гісторычную падзею больш-менш выразнае ўяўленне. Пра мэты Полацка мы лічым больш аб'ектыўнымі звесткі Я. Длугаша, магчыма, узятыя з найболыш старожытных спіскаў рускіх летапісаў, што не падвергліся тэндэнцыйнай апрацоўцы пазнейшых рэдактараў. Не выключана таксама, што Я. Длугаш у дадзеным выпадку мог выкарыстаць Полацкі летапіс, які тады яшчэ існаваў. Сапраўды, калі ў наўгародска-кіеўскіх летапісах дзеянні Брачыслава характарызуюцца як грабежніцкі напад на Ноўгарад (што зразумела, бо Ноўгарад і Кіеў заўсёды варожа адносіліся да Полацка), то ў Я. Длугаша яны выступаюць як буйныя дзяржаўныя акцыі з мэтай заваявання Наўгародскага княства і далучэння яго да полацкіх уладанняў. На падставе таго, што Брачыслаў з палонам пайшоў у Полацк, А. Насонаў лічыў, што гэты князь не ставіў сваёй задачай заваяванне Ноўгарада. Аднак ён сапраўды не меў намеру «сесці ў Ноўгарадзе»²⁶⁸, бо для кіравання апошнім пакінүў сваіх намеснікаў. Сведчанне Я. Длугаша пацвярджаюць і звесткі В. Тацішчава, паводле якіх Брачыслаў «хотя Новград обладатъ»²⁶⁹. У гэтай жа крыніцы гаворыцца, што полацкі князь выбраў зручны момант для ажыццяўлення свайго нападу, калі Яраслаў з сваім войскам быў у Кіеве²⁷⁰. Выказвалася думка, што дзеянні Брачыслава былі выкліканы тым, што ён нічога не атрымаў ад Яраслава, які, перамогши Святаполка, стаў уладаром усёй Старожытнай Русі²⁷¹. Можна думаць, што тут хутчэй за ўсё супалі, з аднаго боку, асабістыя намеры Брачыслава адпомсціць Яраславу за выгнанне з Кіева і гэтым самым кампенсаваць свае тэрэтарыяльныя страты захопам у свайго дзядзькі ягонага, паводле «Эймундавай сагі» і Я. Длугаша, спадчыннага ўдзела — Наўгародскую княству — і, з другога боку, намеры полацкай феадальна-купецкай верхавіны пашырыць свае ўладанні за кошт Ноўгарада. Інакш Брачыслаў не атрымаў бы сродкаў ад сваіх «мужоў», ад якіх ён залежаў і без рады з якімі ён не мог нічога прадпрыніць, як пасведчыла «Эймундава сага»²⁷². Гэта адзінства князя і яго «мужоў», пад якімі, магчыма, трэба разумець веча, і было важным грунтам для паспяховых дзеянняў супроць Ноўгарада, захопу яго і далучэннем яго, як і ўсёй зямлі, да Полацка, выяўленнем чаго былі намеснікі Брачыслава, пакінутыя ім у Ноўгарадзе.

Звесткі Я. Длугаша заслугоўваюць большага даверу і тым, што яны супадаюць са сведчаннем «Эймундавай сагі» пра наяўнасць у полацкім войску варагаў. А менавіта гэта найперш і абумовіла абрабаванне Ноўгарада пасля яго заваявання: наёмнікам трэба было плаціць, а платай у той час

часцей за ёсё і было грабежніцтва заваяванай зямлі. Вядома, мы ніколькі не хочам пры гэтым абяляць палачанаў, бо ўзяще палонаў было больш у іх інтарэсах, а не вара-гаў. Зразумела, чаму Брачыслаў, паводле В. Тацішчава, браў у палон знатных наўгародцаў. Узяўшы іх маёмасць, ён браў і іх з сабой, бо ведаў, што менавіта яны, пакінутыя ў Ноўгарадзе, былі б найболыш зацікаўлены ў помсце Брачыславу. Абапіраючыся на звесткі В. Тацішчава, мы можам меркаваць, што наўгародцы ў цэлым з сімпатый аднесліся да полацкага князя і толькі наўгародцы, што служылі ў Кіеве, варожа ставіліся да яго і адыгралі выра-шальную ролю ў перамозе над ім. Ёсьць думка, што Бра-чыслаў на Ноўгарад ішоў па Ловаці, як больш простым шляхам, а вяртаўся па Шалоні, бо на адным з прыточак яе — р. Судоме — быў нагнаны Яраславам. І хоць Брачы-слаў ні з чым вярнуўся ў Полацк, вынікі яго паходу, як мы ведаем ужо, не былі сумныя.

Усе даследчыкі ў адзін голас гавораць пра тое, што Брачыслаў выбраў спрыяльны для яго момант нападу на Ноўгарад: у гэты час пачынала выяўляцца варожасць да Яраслава яго брата Мсціслава, які княжыў у Тмутаракані, і што, маўляў, гэта і прымусіла кіеўскага князя пасля перамогі над Брачыславам уступіць апошняму Усвяты і Віцебск. Вядома, варожасць Мсціслава нельга выкідаць з-пад увагі пры ацэнцы такіх нечаканых вынікаў перамогі Яраслава. Заслугоўвае ўвагі і тое, што, разбіўши Брачы-слава, Яраслаў не пайшоў на Полацк з мэтай яго заваяван-ня. А прычына гэтага ў тым, што Яраслаў, як і ў свой час бацька яго Уладзімір, добра зразумеў, што Полацк — гэта ўжо асобная дзяржава, якую можна перамагчы, але якую цяжка заваяваць і паднажаліць сабе і з якой таму трэба лічыцца. Вось чаму Яраслаў і пайшоў на часовае прымі-рэнне з Брачыславам і на ўступкі яму. Выклікаўшы да сябе (застаецца невядомым куды: у Кіеві ці ў Ноўгарад) Брачыслава, ён памірыўся з ім, аддаўшы Усвяты і Віцебск. Яраслаў хоць і з'яўляўся пераможцам, але бачыў наперадзе цяжкую перспектыву барацьбы з Мсціславам. Сапраўды, пры такіх акалічнасцях яму патрэбен быў моцны саюзнік, і ім мог быць толькі Брачыслаў. Уступка Віцебска і Усвяты Брачыславу была вялікай перамогай Полацка, бо вяртала пад яго ўладу значную частку крывацкай зямлі і давала яму магчымасць кантраляваць не толькі ўвесь водны шлях на Заходній Дзвіне, па якой ішоў міжнародны гандаль паміж Усходам і Захадам, але, улічваючы геаграфічнае становішча Віцебска на волаках паміж Зах. Дзвіной і Дняп-ром, мец і адну з ключавых пазіцый на шляху з «варагаў

у грэкі». Можна думаць, што менавіта на гэту тэрыторыю прэтэндаваў і Рагвалод. Зусім слушнае меркаванне, што сутычка тэрытарыяльных інтарэсаў Полацка і Ноўгарада пачалася раней, да пашырэння ўлады Ноўгарада на Пскоў-скую зямлю, і таму не ў гэтых краях, а дзеёсці ў іншым месцы. Вярхоўі Ловаці, Зах. Дзвіны і іх міжрэччы з волакамі былі здаўна заселены. Гэтыя месцы і з'явіліся асабліва прыцягальнімі з пункту погляду абкладання данінай, бо ляжалі на скрыжаваннях шляху «з варагаў у грэкі» (Дняпро — Дзвіна — Ловаць — Волхав) і шляху па Зах. Дзвіне на ўсход²⁷³.

Некаторыя даследчыкі лічаць, што ўступка Усвяты і Віцебска была найперш ударами па Смаленску, і бачаць у ёй адну з прычин барацьбы Смаленска з Полацкам, якая ўзнікла пазней²⁷⁴, і ў гэтым часткова яны маюць рацыю.

Паколькі ў Сафійскім і Васкрасенскім летапісах сказана, што Брачыслаў згадзіўся «заадзін» ваяваць разам з Яраславам да канца свайго жыцця, то можна зрабіць вывад, што ён прымаў удзел калі не ва ўсіх, то ў многіх заваёў-ніцкіх паходах Яраслава. Аднак крыніцы пра гэта маўчаць, і таму нічога пэўнага сцвярджаць у гэтих адносінах мы не можам. І. Бяляеў выказаў меркаванне, што Брачыслаў мог прыняць удзел у паходзе Яраслава ў 1038 г. на яцвя-гаў²⁷⁵. Што гэты паход быў накіраваны на панямонскіх яцвягах, не можа быць сумнення, бо ўслед за ім адбыўся і паход на літву, што асела ў Верхнім Панямонні. Цікава, што пра апошняе здагадваўся і І. Бяляеў, але ён думаў, што тут знаходзілася толькі частка, а не ўся Літва²⁷⁶. Аднак звесткі пра вынікі паходу 1038 г. у крыніцах вельмі супя-рэчлівыя. У летапісным зводзе 1479 г. гаворыцца, што Яраслаў не мог узяць яцвягаў²⁷⁷, а ў Хлебнікаўскім і Пагодзін-скім спісах Іпацьеўскага летапісу сцвярджаецца аб пера-мозе над яцвягамі. Вельмі важныя звесткі пра гэты паход мы знаходзім у Тацішчава. Хоць тут таксама сцвярджаецца пра перамогу Яраслава, аднак зазначаецца, што ён «градов их (яцвягаў) взяты не мог, ибо не хотел со стенами биться и людей терять» і таму «скота и имения по сёлам множество побрав, возвратился»²⁷⁸. Як бачым, яцвягі мелі добрыя ўмацаванні-крэпасці, якія Яраслаў не змог узяць і аблежа-ваўся абрабаваннем.

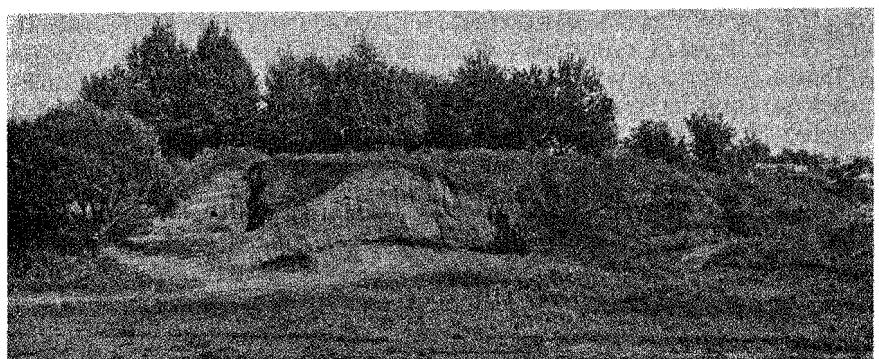
Намі вышэй было адзначана, што племя літва, пася-ліўшыся ў Верхнім Панямонні, заняло частку яцвяжскай тэрыторыі. Таму зразумела сувязь паміж паходамі на яцвя-гаў і на літву. Не пераможны першых, нельга было ісці на другіх, што і адбылося ў 1040 г. Пераважная большасць крыніц маўчицца пра вынікі гэтага паходу і ўспамінаюць

толькі паасобныя з іх. Хлебнікаўскі і Пагодзінскі спіскі ўслед за словамі «Ярослав иде на литву» дадаюць «и победи их»²⁷⁹. Зноў больш падрабязныя звесткі аб гэтым мы атрымліваем у матэрыйалах В. Тацішчава, дзе сказана, што Яраслаў пакарыў літву і ўсклаў на яе даніну²⁸⁰.

Паходы Яраслава на язвягай і літву азначалі пачатак падначалення беларускага Панямоння ўладзе Кіева. Наўрад ці Брачыслаў, уладанні якога ляжалі блізка да гэтай тэрыторыі, быў зацікаўлены ў яе адыходзе да Кіева. Нельга забывацца, што ў канцы X ст. быў заснаваны Ізяславль, які знаходзіўся ў непасрэднай блізкасці да Старожытнай Літвы, а магчыма, ужо і на яе тэрыторыі, і, такім чынам, мог з'явіцца першым полацкім каланізацыйным асёродкам у ёй. Я. Длугаш таксама гаворыць аб перамозе Яраслава над літвой у 1040 г., у выніку чаго той пакарыў значную частку нёманскаага ўзбярэжжа. Прычым гэты гісторык уда-кладніе і месца перамогі: на палях слонімскіх²⁸¹. Усё гэта змушае нас лічыць больш правільным сведчанне аб перамозе Яраслава над язвягамі і літвой (паведамленне Я. Длугаша дае права рабіць вельмі важную высьнову, што Слонім знаходзіўся на тэрыторыі Старожытнай Літвы, і гэта пацвярджае тапонім Літва на тэрыторыі Слонімскага раёна).

Усё сказанае робіць праблематычным уздел Брачыслава ў адзначаных паходах. Можна нават меркаваць, што паход Яраслава на літву ў 1040 г. мог выклікаць пэўныя пяречанні Брачыслава, на што ўкажуць падзеі 1044 г., пра якія мы будзем гаворыць ніжэй.

Трэба думаць, што пасля 1021 г., калі было вырашана жыщёва важнае пытанне пашырэння ўладанняў на ўсходзе, увага Брачыслава скіроўвалася на прасоўванне на захад. На гэта можа ўказаць г. Braslaŭ, заснаванне якога прыпісваецца Брачыславу і які першапачаткова называўся Брачыслаўлем²⁸². Праўда, у апошні час В. Жучкевіч абвяргаў гэта, лічачы паходжанне гэтай назвы балцкім²⁸³. Аднак цяжка ўяўіць, як ад «брасто», г. зн. «брод», магла ўтварыцца назва «Браслаў», якая ў ранейшых крыніцах мае форму «Браславль»²⁸⁴. Тое, што на месцы Браслава існавала паселішча да XI ст., таксама не адвяргае гэта. Яно магло быць разбураным, а замест яго магло быць узведзена новае, з новай назвай. Ніводзін горад не ўзнікаў на голым месцы. Што назва «Браслаў» не балцкага паходжання, можна сведчыць наяўнасць і іншых назваў, якія паходзяць ад імя Брачыслава. Яны размешчаны на межах Полацкай зямлі, і іх няма па-за межамі яе. Гэта: в. Braslaŭ ля возера Сівера ў 20 км на паўночны ўсход ад горада Краслаўкі (Усходняя Літвія), дзе маеца разбуранае гарадзішча, Браслава

Аршанскае гарадзішча

(у Абрэнскім р-не Латвійскай ССР) і асабліва Браслаўль у 15—20 км на поўнач ад Орши²⁸⁵. Умацаваныя гарадзішчы, якія ўзніклі ў XI ст. на астравах азёраў Дрысвяты і Мядзел, таксама сведчаць аб прасоўванні Полацка ў гэты час ў глыб балцкай тэрыторыі ў заходнім кірунку. Вось гэтыя назвы побач з Віцебскам і Усвятамі могуць быць у некаторым сэнсе пэўным арыентірам у вызначэнні мяжаў тэрытарыяльнага росту Полаччыны ў час князявання Брачыслава. Існуе думка, што ў гэты час да Полацка адышла і частка Падняпроўя з Оршай і Копысем²⁸⁶. Яе аднолькава цяжка і прыняць і абвергнуць. Адно толькі пэўна, што гэтыя гарады ўваходзілі ў склад Полаччыны, але невядома, з якога часу. Крыху далей мы выкажам аб гэтым свае меркаванні. Цяжка сказаць, куды прасунуліся паўднёвыя межы Полаччыны ў час Брачыслава. Нам дакладна вядома, што ўжо ў канцы X ст. ёй належалі Ізяславль, г. зн. вярхоўе Свіслачы. Можна толькі меркаваць, што і Менск у гэты час быў уладаннем Полацка, як гэта пацвердзяецца падзеі 1067 г.

Хоць дайшоўшы да нас матэрыйалы далёка не выяўляюць шырокіх абсягаў дзейнасці Брачыслава, усё ж яны паказваюць, што ён вызначаўся энергіяй, рапту часцю, палітычнай праніклівасцю, дыпламатычным уменнем, і таму наўрад ці адпавядзе сапраўднасці самахарактарыстыка Брачыслава, што ўнесена ў «Эймундаву сагу»: «Я не такі знаходлівы, як Яраслаў-князь»²⁸⁷. Падзеі 1021 г. паказалі, што Брачыслаў у досціпе нічым не ўступаў Яраславу. Сага добра выявіла моц полацкага веча і залежнасць ад яго князя, калі мы чуем слова апошняга, сказаныя Эймундавым нарманам: «Дайце мне час парайца з маймі мужамі, бо яны даюць грошы, хоць выплачваю іх я»²⁸⁸. Такім чынам, веча мела

першаступеннае значэнне ўжо на пачатку полацкай гісторыі. Летапіс паведаміў аб смерці Брачыслава ў 1044 г. Можна думакаць, што ён жыў каля 45 гадоў. Бяспрэчна, лепшыя якасці Брачыслава пераняў і памножыў яго славуты сын Усяслаў, які ўнаследаваў ад яго і полацкі пасад. Але паколькі паведамленні пра дзейнасць Усяслава пададзены ў летапісе толькі з 1060 г., то мы звернемся спачатку да больш ранніх падзеяў, якія адбываліся ў Панямонні, Тураўскай і Смаленскай землях.

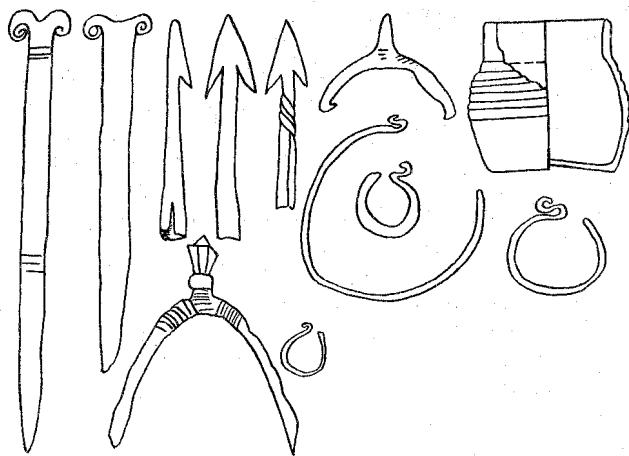
ПАНЯМОНСКІЯ, ТУРАЎСКІЯ І СМАЛЕНСКІЯ ПАДЗЕІ У СЯРЭДЗІНЕ XI СТАГОДДЗЯ

Найперш пра паход Яраслава Мудрага на літву ў 1044 г. Асвятленне гэтага факта ў крыніцах прымушае паставіць пытанне: «А ці меў ён месца ў гісторыі?» Сапраўды, такія аўтарытэтныя летапісы, як «Аповесць мінульых гадоў», Іпацьеўскі, Троіцкі, Густынскі, Зводы 1497 і 1518 гг. і некаторыя іншыя, не адлюстравалі гэтай падзеі, у іх толькі гаворылі пра аналагічны паход у 1040 г. Але адначасова такія летапісы, як Сафійскі I, Наўгародскі IV, «Софийский временник», Ніканоўскі, Цвярскі, а таксама «История Российской» В. Тацішчава, паказваюць гэту падзею, прычым упамінаючы і пра паход 1040 г. Для нас асабліва важныя сведчанні першых трох крыніц, бо ў іх пачатку былі змешчаны ўрыўкі з летапіснага помніка, болей старожытнага, чым «Аповесць мінульых гадоў», з г. зв. Пачатковага зводу²⁸⁹. Усё гэта і дае нам падставу лічыць гэты паход сапраўдным гістарычным фактам.

Важнае прынцыповае значэнне мае і пытанне: «Калі менавіта адбыўся гэты паход: да ці пасля смерці Брачыслава?» Усе ўказаныя летапісы паказваюць першое. І толькі ў В. Тацішчава — другое²⁹⁰. І, на нашу думку, апошняя крыніца болей верагодная і вось чаму. Мы вышэй ужо выказвалі меркаванне, што паходы Яраслава на язвягаў у 1038 г. і асабліва на літву ў 1040 г. маглі выклікаць незадаволенасць Брачыслава, і, магчыма, паміж ім і Яраславам была заключана пэўная ўмова, згодна з якой Яраслаў абавязваўся не пранікаць далей у Літву. Не выключана таксама, што тэрыторыя Літвы, гаворачы сучаснай мовай, была падзелена на сферы ўплыву паміж Кіевам і Полацкам. Але са смерцю Брачыслава гэта ўмова траціла сваю сілу, і Яраслаў рагышоў далей умацоўваць свае пазыцыі ў Літве.

Вось для гэтага і спатрэбіўся паход на ё 1044 г., і таму натуральна, што паведамленне пра яго ў В. Тацішчава, які карыстаўся больш праўдзівымі крыніцамі, што не дайшлі да нас, і ідзе за паведамленнем пра смерць Брачыслава. Паход гэты быў пераможны, бо завяршыўся пабудовай «Новагорода», пад якім, як гэта першы заўважыў В. Тацішчав, трэба разумець сучасны Наваградак. Паасобныя каментатары лічаць, што пад упомненым тут «Новогородом» трэба разумець закладку каменных гарадскіх сцен у Ноўграрадзе Вялікім, што, маўляў, пацвярджает Наўгародскі III летапіс, дзе растлумачана: «...на Софийской стороне каменный город»²⁹¹. У некаторых летапісах сказана, што паход на літву зрабіў Яраслаў, а «Володимир (сын Яраслава, тады наўгародскі князь) заложи Новгород»²⁹². Аднак гэта яўная недарэчнасць, якая ідзе ад таго, што пазнейшым рэдактарам летапісаў не было зразумела, які «Новгород» заклаў Яраслаў, і яны, натуральна, прыпісвалі гэта наўгародскому князю Уладзіміру, які ў 1045 г. «заложил церковь Святой Софии в Новгороде»²⁹³. Аднак тое, што ва ўсіх крыніцах узвядзенне «Новагорода» звязана з паходам Яраслава на літву ў 1044 г., дае добрую падставу, каб пад гэтым горадам разумець сучасны Наваградак. Дарэчы зазначым, што дата заснавання Наваградка яўна замоўчаваецца ў гістарыяграфіі. У. Пашута спецыяльна папярэдзіў чытачу, што ўпомнены пад гэтым годам у летапісах «Новгород» — не Новаградак²⁹⁴. Цалкам абыходзіць яе і Ф. Гурэвіч у сваіх працах па археалагічнай гісторыі Беларускага Панямоння і, у прыватнасці, у апошній кнізе «Древний Новогрудок»²⁹⁵. Ігнараванне гэтай даты зусім не выпадковае, бо яна ясна пацвярджает месца знаходжання Старожытнай Літвы ў Верхнім Панямонні, у той час як названыя даследчыкі атаясамляюць яе з сучаснай. Такім чынам, Наваградак быў узведзены Яраславам на мяжы Старожытнай Літвы і Яцвязі (што адзначыў А. Ельскі) як апорны пункт панавання над імі Кіева. Цалкам магчыма, што на месцы Наваградка існавала раней нейкое паселішча, відаць, абарончага характару, але ў час паходу 1044 г. было разбурана і на яго месцы збудаваны новы горад. І хоць у далейшым ён стаў цэнтрам славянскай каланізацыі, асіміляцыі і хрысціянізацыі і набыў важнае эканамічна-гандлёвае, а разам з ім і палітычнае значэнне, аднак у першапачатковай сваёй ролі, як аплот кіеўскага панавання ў Верхнім Панямонні, ён зрабіўся яшчэ адным вузлом кіеўска-палацкіх супяречнасцяў, што трохі пазней і знайшло сваё знешнje выяўление.

Зараз спынімся на асвятленні тураўскай гісторыі. Пасля кароткага князявання Святаполка ў Тураве апошні стаў

Славянскія вырабы X—XI стст.,
знойдзеныя ў Беларускім Панямонні

непасрэдна кіравацца з Кіева. Такое становішча прадаўжалася амаль да смерці Яраслава (1054). Але ці азначала гэта, як лічаць некаторыя даследчыкі, страту Тураўскай зямлі ўсіх прызнакаў палітычнай адасобленасці і самастойнасці?²⁹⁶ Нам здаецца, што нельга ў залежнасці ад таго, хто правіў Туравам — сам вялікі князь з Кіева ці яго які-небудзь нашчадак у Тураве,— лічыць гэта княства несамастойнай ці самастойнай палітычнай адзінкай. Незалежным палітычна яно не было як у першым, так і ў другім выпадках. Кіеў моцна трymаў Тураўскую зямлю і як тэрыторыю, па якой ішла важная прыпяцкая водная магістраль, што звязвала Кіеў з Захадам, і як плацдарм барацьбы з Польшчай, Яцвяzzю, Літвой і Полацкам. Каб у гэтым упэўніцца, варта толькі прыгадаць паходы Яраслава на Мазовію, яцвягаў, у Літву, якія маглі ажыццяўляцца толькі праз Тураўскую зямлю. Аднак сказанае яшчэ не азначае, што Тураўшчына побач з сваёй палітычнай самастойнасцю траціла і сваю адасобленасць і самабытнасць. Ніколікі. Не гаворачы ўжо аб яе тэрытарыяльнай адметнасці як краю балот і лясоў, Тураўшчына ўсё болей набывала і свой этнографічныя твар, што было звязана з заканчэннем працэсу зрашчэння славянскага і балцкага насельніцтва. Як пакажуць пазнейшыя падзеі ў Тураўшчыне, яна ніколікі не мірылася са сваім падняволъным становішчам і адчуvala ўвесе цяжар кіеўскага ўладання.

Крыніцы не даюць дакладнай даты раздзелу Яраславам валасцей паміж сваімі сынамі. Але наўрад, што такое адбылося перад самай смерцю. Гэта можна вывесці з того, што другі сын Яраслава Уладзімір ужо ў 1036 г., г. зн. у 16-гадовым узросце, быў пасаджаны бацькам на князяванне ў Ноўгарадзе. Трэба думаць, што і іншыя сыны Яраслава, па меры таго як становіліся паўнолетнімі, атрымлівалі таксама княскія пасады. Вось чаму цалкам дапушчальна, што трэці сын Яраслава — Ізяслau, які нарадзіўся ў 1024 г., яшчэ да 1052 г. (з 1042 г.) мог княжыць у Тураве, бо ў гэты год, атрымаўшы пасад Уладзіміра ў Ноўгарадзе, ён, як сведчаць Васкрасенскі, Сафійскі і Густынскі летапісы, застаецца і князем тураўскім. Быў ім Ізяслав і тады, калі пасля смерці бацькі (1054 г.) становіцца кіеўскім князем. Гэтым фактам яшчэ раз пацвярджаецца, наколькі важным было для кіеўскай улады трymаць у сваіх руках непасрэдна Тураў, асабліва ўлічваючы ўзмацненне ў гэты час кіеўска-польскіх узаемадносін. Пра гэта гавораць такія факты, як паходы Яраслава ў Польшу, шлюб Казіміра з сястрой Яраслава Марыяй-Дабранегай, шлюб Ізяслава з сястрой Казіміра і асабліва тая падтрымка, якую аказаў Ізяславу Баляслаў у падзеях 1068 г. і інш., што мела непасрэднае дачыненне да Тураўской зямлі. Усё гэта пасля падзеі, звязаных са Святаполкам, ясна паказвае, што менавіта Тураўшчына была першай з беларускіх земляў, дзе завязаўся вузел руска-польскіх адносін і супяречнасцяў. Ёсьць меркаванне, паводле якога Ізяславу, будучы кіеўскім князем, паслаў у Тураў свайго сына Яраполка, што знаходзіць пацверджанне ў пазнейшых падзеях: брат Ізяслава Усевалад, стаўшы кіеўскім князем, даў Яраполку ў прыдачу да Уладзіміра Валынскага і Тураў.

Прыблізна ў тым жа становішчы, што і Тураўская, знаходзілася і Смаленская зямля. У ёй таксама, трэба думаць, нездоўга да смерці Яраслава быў пасаджаны чацвёрты сын апошняга — Вячаслаў (нар. у 1034 г.). Гэта падзея і лічыцца некаторымі даследчыкамі як указанне на першае адасобленне Смаленскай зямлі і як з'яўленне ў асобе яе палітычнай адзінкі, бо этнографічна яна склалася раней²⁹⁷. І з гэтым у целым можна пагадзіцца, паколькі звесткі пра Станіслава Уладзіміравіча як першага смаленскага князя вельмі цьмянныя. Аднак Вячаслаў княжыў нядоўга, памёршы ў 1057 г. (Яго жонка Ода з сваім малалетнім сынам Барысам выехала на радзіму, у Саксонію. Пазней, каля 1077 г., Барыс вярнуўся на радзіму і прыняў удзел у міжкняскіх спрэчках.) Князем у Смаленску быў пастаўлены малодшы сын Яраслава — Ігар, пераведзены сюды з Уладзіміра Ва-

лынскага. Апошніе гаворыць, што валоданне Смаленскам у той час лічылася больш выгадным, чым валоданне Валынню. Аднак і Ігар княжыў нядоўга, ён памёр у 1060 г. (Яго жонка Кунігунда, як і жонка Вячаслава, таксама была родам з Германіі, куды яна і выехала пасля смерці мужа.) І вось тут выяўляецца ў адносінах Смаленска тая ж самая палітыка паўднёварускіх князёў, што і ў адносінах да Турава: ні ў якім разе не выпускаць яго з сваіх рук. Яны ўлічылі выключнае стратэгічнае становішча Смаленшчыны, з якой можна было ўплываць на Наўгародскую, Растава-Сузdalскую, Полацкую і Чарнігаўскую землі, tym болей што яна лічылася дастаткова багатай, каб стварыць неабходную вайсковую сілу для забеспечэння гэтага ўплыву. Вось чаму пасля смерці Ігара ў 1060 г. паўднёварускі трывумвірат (Ізяслав Кіеўскі, Святаслаў Чарнігаўскі і Усевалад Пераяслаўскі) рашыў не ставіць у Смаленску асобнага князя, у прыватнасці старэйшага ўнука Яраслава — Расціслава Уладзіміравіча, каб гэтым самым не стварыць прэцэдэнту для замацавання тут якой-небудзь адной княскай лініі, і падзяліў гэтую зямлю паміж сабой. Трэба зазначыць, што гэта падзея ў летапісах занесена пад дзвюма датамі: у Васкрасенскім, Сафійскім I і «Софийском временнике» пад 1054 г. (у год смерці Яраслава), у «Русском летописце» і Цвярскім летапісе — пад 1060 г. Нам думаецца, што апошнія крыніцы больш дакладна датуюць гэтую падзею, паколькі бяспрэчным з'яўляецца факт князявання Ігара ў Смаленску і яго смерць у 1060 г. У даследчыкаў няма адзінай думкі ў адносінах сутнасці гэтага падзелу. Адны разумеюць яго ў сэнсе падзелу даходаў з зямлі²⁹⁸, іншыя лічаць, што гэта быў тэрытарыяльны падзел. І гэта, відаць, так, бо ў летапісах ясна сказана, што Смаленск падзялілі на трох часткі. І хоць у крыніцах канкрэтна не ўказаны, як гэты падзел быў праведзены, некаторыя гісторыкі ўяўляюць яго такім чынам: Смаленск з заходняй часткай зямлі пераходзіў непасрэдна ў валоданне кіеўскага князя Ізяслава, вярхоўі Волгі і паўночна-ўсходняя частка — пераяслаўскому князю Усеваладу і паўднёвая і паўднёва-ўсходняя часткі — чарнігаўскому князю Святаславу²⁹⁹. Падобны падзел мог быць і невыпадковым, бо ён мог з'яўіцца знешнім выяўленнем этнаграфічных адметнасцяў састаўных частак Смаленскай зямлі. Заходняя часткі, дзе крывічы аселі на балцкім субстраце, была месцам беларускага этнагенезу, усходняя і паўночна-ўсходняя часткі, дзе крывічы і часткова славене аселі на угра-фінскім субстраце, стала месцам велікарускага этнагенезу. Невыпадковым быў і адыход паўднёвой і паўднёва-ўсходней часткі да Чарнігаўскага

княства. У ёй у асноўным пражывалі радзіміchy і вяцічы, якія, на што мы ўказвалі раней, былі па паходжанні найбольш блізкія севяранам, што склалі ядро Чарнігаўскага княства. Тут асіміляцыя балтаў і угра-фінаў ішла марудней з прычыны іх большай гушчыні, што запавольвала ўтварэнне і размежаванне новых этнасаў, і таму тут яшчэ давала сябе знаць ранейшая славянская роднасць блізкіх па паходжанні і рассяленні племёнаў. Са сказанага яскрава бачна, што Смаленская зямля сфармавалася на неаднародным этнічным грунце, адсюль і яе ўнутраныя разнароднасць і няўстойлівасць, харектэрныя для ўсей яе гісторыі.

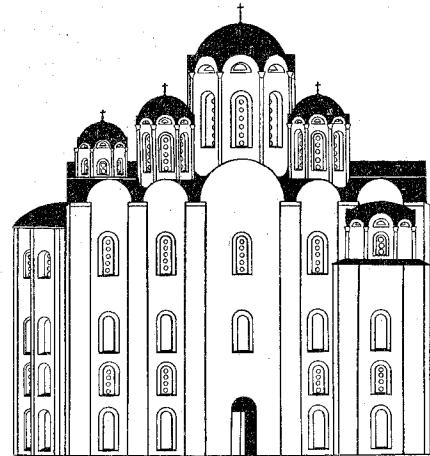
Яшчэ да ўмацавання сваёй улады ў Смаленскай зямлі паўднёва-рускі трывумвірат зрабіў гэта і ў адносінах Ноўгарада, дзе быў пасаджаны старэйшы сын Ізяслава Кіеўскага — Мсціслаў, і ў Пскове, адкуль быў вывезены пасаджаны яшчэ Яраславам у цямніцу Судзіслаў (нават прысутнасць там князя-вязня палохала трывумвірат!). Са сказанага зразумела, што ўсё гэта стварала і пагрозу падначалення Полацка паўднёва-рускай кааліцыі, што і вызнанчыла ў цэлым сутнасць далейшай полацкай гісторыі і найперш харектар дзейнасці Усяслава.

АСОБА КНЯЗЯ УСЯСЛАВА ЧАРАДЗЕЯ І ЯГО ПАЧАТКОВАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ

Беспрэцэдэнтнае па сваёй працягласці князяванне Усяслава (1044—1101 гг.) складае цэлую і асабліву багатую эпоху ў полацкай гісторыі. Разгляд яе для нас шмат у чым абліягчаецца выдатнай працай Д. С. Леанардава «Полоцкій князь Всеслав и его время» (1912—1916 гг.), якая не страціла навуковае значэнне і сёння.

Хоць пра Усяслава дайшло да нас непараўнальна больш звестак, чым пра іншых дзеячаў нашай першапачатковай гісторыі, усё ж і іх недастаткова, каб скласці ўсебаковае і яскравае ўяўленне пра абсягт тытанічнай дзеянасці гэтага волата нашай мінуўшчыны. Невядомай для нас засталася дата нараджэння Усяслава, і мы можам толькі прыкладна меркаваць, што ён мог нарадзіцца не раней 1018—1020 гг. Імя сваё ён, відаць, атрымаў у памяць рана памёршага свайго дзядзькі.

Розныя крыніцы — летапісныя, літаратурныя і вуснапаэтычныя — даносяць да нас вобраз Усяслава ў спалучэнні рэальных і фантастычных рысаў. І гэта зразумела. Яго натура была багатая і магутная, а яго жыццё было поўнае рагушчых учынкаў, бліскучых узлётаў і трагічных падзенняў.

*Полацкая Сафія. XI ст.
(рэканструкцыя А. Сакалова, В. Булкіна, Г. Штыхава)*

У гэтым і прычына фантастычнасці вобраза Усяслава ў паказе розных крыніц, што найперш выявілася ўжо ў летапісным паведамленні пра нараджэнне Усяслава. Тая непрыязнасць да полацкага князя, што так яскрава праступае тут, на думку А. Шахматава і іншых даследчыкаў, тлумачыща тым, што яна зыходзіла ад наўгародскага летапісца, бо менавіта Ноўгарад найбольш цярпеў ад нападаў Усяслава³⁰⁰. Полацкі князь паказаны як спараджэнне д'ябальскай сілы («его же роди мати от волхования»). Пры з'яўленні на свет у яго на галаве быццам бы бачна было «язвено», якое прысутныя тут валхвы сказалі навязаць на народжанага, што і было зроблена. Вось гэтым нібыта тлумачыща неміласэрнасць Усяслава да кровапраліцця. Даследчыкі па-рознаму тлумачаць гэтую летапісную паведамленні. І. Бяляеў, напрыклад, лічыў, што факт прысутнасці пры нараджэнні Усяслава валхвой гаворыць пра тое, што маці яго была літвінка³⁰¹. Аднак валхвы былі больш харектэрны для угра-фінаў, і таму больш верагодна, што з іх і паходзіла маці Усяслава. У вялікай ступені гэтым можа тлумачыцца падтрымка фінскім племем водзі полацкага князя ў барацьбе з Ноўгарадам, пра што мы будзем гаварыць пазней. Спрэчкі выклікалі і пытанне, што разумець пад «язвеном» Усяслава. Думка М. Каяловіча, што гэты князь хварэў на каўтун, была вельмі пераканаўча адкінута Д. Леанардавым. Спраўды, пры такой хваробе, якая надзвычай знясільвае чалавека, Усяслаў не быў бы

*Фрагмент старажытнай кладкі
Сафії Полацкай*

такім энергічным, якім ён паказаны ў розных крыніцах. Найбольш слушным з'яўляецца меркаванне В. Тацішчава, што пад «язвеном» трэба разумець «яйно», г. зн. пухір, у якім ляжыць плод і ў якім часамі нараджаюцца дзеяці. Яго пасля высушивалі і надзвyalі на народжанага як талісман. Менавіта Усяслаў і насіў яго на шыі, а не як павязку на галаве, паводле сцверджання некаторых даследчыкаў. Дарэчы, на малюнку Радзівілаўскага летапісу Усяслаў паказаны без павязкі на галаве³⁰². У рэзкім кантрасце з летапіснай характарыстыкай Усяслава знаходзіцца шматгранна выпісаны вобраз яго як дзяржаўнага дзеяча, палкаводца і чалавека ў «Слове аб палку Ігаравым». Але паколькі тут ахоплена ўся дзейнасць полацкага князя, то мы будзем звяртацца да гэтай крыніцы ўвесь час.

На працягу шаснаццаці гадоў летапісы маўчаць пра Усяслава. Факт неверагодны ў дачыненні да князя, авеянага легендарнай славай. Гэта можа быць вытлумачана тым, што дзейнасць Усяслава ў гэты час не выходзіла за межы Полаччыны, бо кіеўскія і наўгародскія летапісы звычайна гаварылі пра Полацк толькі тады, калі яго інтарэсы закраналі інтарэсы Кіева і Ноўгарада. Так было ў адносінах Брачыслава, калі

імя яго з'явілася на старонках летапісаў толькі праз васемнаццаць гадоў з пачатку яго князявання: у 1021 г. у сувязі з яго нападам на Ноўгарад. У такім выпадку прыходзіцца згадвацца, што ва ўсе гэтыя гады Усяслаў быў заняты ўнутранай дзеянасцю. Але адначасова не выключана, што Усяслаў, як і ў свой час яго бацька, да з'яўлення яго імя на старонках летапісу толькі-толькі дасягнуў паўнапарадкавання.

Першыя шаснаццаць гадоў князявання Усяслава прыпадаюць на апошнія дзесяць гадоў жыцця Яраслава Мудрага і першыя шэсць гадоў уладарання трывумвірату яго сыноў, калі наступіў такі рэдкі ў гісторыі Кіеўскай дзяржавы перыяд запішша міжусобнай барацьбы, і таму ўлада кіеўскага князя дасягнула найбольшай устойлівасці і сілы. Зразумела, што ў такі час для Полацка, над якім навісла пагроза ўключэння пад уладу Кіева і які добра бачыў гэта, было б рызыкоўна «ўздымаць меч» спачатку на Яраслава, а пасля і на яго сыноў. Ранейшы гістарычны вопыт полацкіх князёў, і ў прыватнасці Брачыслава ў 1021 г., паказаў, што поспеху ў барацьбе з Кіевам і Ноўгарадам можна было дасягнуць толькі ў час міжусобіц у іх. Таму для Полацка не заставалася пакуль нічога, як чакаць зручинага моманту. З свайго боку і Кіеў з Ноўгарадам, бачачы ўнутраную ўстойлівасць Полацка, не распаліся перайсці да дзеянняў супротивніка. Больш за тое, як раней Яраслаў, так і пазней яго сыны, разумеючы дзяржаўную моц Полацка, імкнуліся выкарыстаць яго як саюзніка.

Гэта і адбылося ў 1060 г., калі Усяслаў прыняў удзел у паходзе на торкаў, адзін з цюркскіх народаў, які, выціснуўшы з паўднёварускіх стэпаў печенегаў, стаў вялікай пагрозай для Кіева. Каб атрымаць вырашальную перамогу над торкамі, патрэбны былі вялікія сілы, і таму ўдзел Усяслава ў гэтым паходзе быў дарэчы. Д. Леонардаў лічыў, што супольная вайсковая акцыя Усяслава з паўднёварускімі князямі была вынікам умовы Яраслава з Брачыславам у 1021 г.³⁰³. Аднак нам здаецца, што яна мела значэнне толькі да «канца жывата» Брачыслава і таму для Усяслава не мела ніякай сілы, як і для Яраслава, які адразу пасля смерці свайго саюзніка прадоўжыў заваяванне Літвы, збудаваў Наваградак і гэтым самым стварыў пагрозу Полацку з паўднёвага заходу. Усё гэта прымушае думаць, што Усяслаў прыняў удзел у паходзе на торкаў на новых умовах. Тут дарэчы будзе ўспомніць, што ў гэтым годзе памёр смаленскі князь Ігар, пасля чаго адбыўся падзел Смаленскай зямлі. Менавіта за гэтымі падзеямі ў Лаўрэнцьеўскім, Іпацьеўскім, Сафійскім I, Ніканоўскім, Цвярскім летапісах і ў летапісных зводах 1497 і 1518 гг. і гаворыцца пра паход на торкаў. Таму самае сабой

напрошуваецца пытанне: «А ці не ўдзельнічаў у гэтым раздзеле Усяслаў і ці не адышлі менавіта ў гэтым годзе да Полацка Орша і Копысь?» Вядома, гэта толькі здагадка, бо не пацвярджаецца крыніцамі. Але ж гэта найбольш верагодны момант для ўваходжання гэтых гарадоў у склад Полаччыны. Факт гэтай прыналежнасці бяспрэчны, бо ў 1116 г. Орша і Копысь былі адабраны ад Полацка, дакладней — ад Менска. Мы ведаем, што і Брачыслаў толькі за ўступку яму Віцебска і Усвятай згадзіўся на вайсковы саюз з Яраславам. Таму няма нічога неверагоднага і ў tym, што Усяслаў мог згадзіцца на ўдзел у паходзе на торкаў толькі за ўступку яму пэўнай тэрыторыі, у даным выпадку Орши і Копыся, што азначала далейшае ўмацаванне Полацка на вялікім гандлёвым шляху. Праўда, і вынікі паходу былі выгадныя для Усяслава, як і для яго саюзнікаў, бо перамога, па ўсім відаць, была лёгкая, з малымі ахвярамі і стратамі. Торкі, спалохаўшыся аб'яднаных сіл паўднёварускіх і полацкага князёў, «бешисленныя» войскі якіх ішлі на конях і ў лодках, сталі разбягашца. З крыніц В. Тацішчава мы даведаемся, што частка іх была пабіта, а частка ўзята ў палон, прыведзена «в Русь» і пасаджана па гарадах. Бяспрэчна, што нямана іх было паселена і ў Полаччыне, якой з вялікімі ненаселенымі прасторамі не хапала людзей. Такім чынам, 1060 год быў спрыяльны для Полаччыны: ён пабольшыў яе насельніцтва, а магчыма, і тэрыторыю.

Аднак гэты супольны паход, такі плённы па сваіх выніках для абеддвух бакоў, не адыграў важнай ролі ў спыненні іх узаемнай непрыялівасці, хоць знешне мірныя адносіны паміж імі прадаўжаліся яшчэ пяць гадоў. Для Полацка гэты час характэрны ўсё большым падкрэсліваннем сваёй дзяржаўнай асобнасці, што найперш выявілася ў будаўніцтве Сафійскага сабора, што павінна было сімвалізаваць роўнасць Полацка з Кіевам і Ноўгарадам, дзе ўжо былі ўзвядзены такія храмы. Ёсць усе падставы лічыць Усяслава ініцыятарам будаўніцтва Полацкай Сафіі. Цяжка дакладна сказаць, у якім годзе пачалося будаўніцтва: адрозні пасада Усяславам ці трохі пазней, пасля заканчэння будаўніцтва такіх самых храмаў у Кіеве ў 40-х гадах і ў Ноўгарадзе ў 1050 г. Адно бяспрэчна: будаўніцтва Полацкай Сафіі было закончана ў цэлым да 1066 г. Найперш гэта пацвярджае «Слова аб палку Ігаравым», калі ў ім гаворыцца: «Тому (г. зн. Усяславу) в Полотске позвониша заутреню ране у Святыя Софію колоколы, а он в Кыеве звон слыша». Як добра вядома, Усяслаў знаходзіўся ў Кіеве ў 1067—1069 гг., і, значыць, к гэтаму часу сабор быў збудаваны. Ніжэй мы ўбачым, што гэты факт пацвердзілі і лета-

пісы, і гэта адкідае пазнейшыя думыслы, якія маюцца ў «Хроніцы Быхаўца» і «Хроніцы» М. Стрыйкоўскага, пра тое, што будаўніком Полацкай Сафіі быў міфічны князь літоўскага паходжання Барыс Гінгвілавіч.

«ПОЧА ВСЕСЛАВ РАТЬ ДЕРЖАТИ»

Збудаванне Полацкай Сафіі побач з іншым сімвалізавала сабою і шырокія палітычныя задумы Усяслава, якія і пачалі выяўляцца з сярэдзіны 60-х гадоў XI ст. Для гэтага наспелі спрыяльныя палітычныя аbstавіны. Працэс распаду Кіеўскай дзяржавы з прычыны развіцця феадалізму і звязанага з гэтым эканамічнага росту паасобных абласцей вельмі добра абазначыліся ў другой палове XI ст. Пасля парадунальна доўтага зацішша ў міжусобнай барацьбе ў асяроддзі кіеўскіх князёў і адзінства іх дзяржавы, якое цягнулася з 1036 г. (з часу смерці Мсціслава), князь Расціслаў Уладзіміравіч у 1064 г. распачаў барацьбу за Тмутаракань (некаторыя аўтары сцварджаюць, што ён у 1060 г. пасля смерці Ігара прэтэндаваў на Смаленск і што менавіта з-за апошняга і пачалася гэта першая пасля смерці Яраслава міжусобіца)³⁰⁴. Тут дарэчы будзе заўважыць, што распад Кіеўскай дзяржавы, абумоўлены найперш аб'ектыўнымі прычынамі сацыяльна-еканамічнага развіцця, у пэўнай ступені паскараўся і суб'ектыўнымі прычынамі, звязанымі з разрастаннем роду Рурыковічаў. Пануючыя тады родавыя панянці і ўяўленні вымагалі выдзялення кожнаму члену роду яго ўдзела, што, у сваю чаргу, распальвала міжусобную барацьбу, паколькі не ўсе былі задаволены сваім удзелам (а некаторыя заставаліся без іх, як гэта здарылася з Расціславам Уладзіміравічам) і на падставе гэтага лічылі сябе пакрыўджанымі.

Цяжка сказаць, ці ўзнікла б міжусобная барацьба ў Полацкай зямлі ў першай палове XI ст. паміж Усяславам і Брачыславам, калі б першы з іх не памёр у 1003 г., у выніку чаго другі стаў адзіным прадстаўніком новага княскага роду. (Наўрад ці былі ў Ізяслава Уладзіміравіча, які памёр у раннім узросце, яшчэ сыны апрач Усяслава і Брачыслава.) Невядома таксама, ці былі ў Брачыслава сыны апрач Усяслава, бо кініцы пра гэта маўчаць. Хутчэй за ўсё што не было, бо ў адваротным выпадку летапісы так інакі пра гэта б паведамілі, як яны не абышлі маўчаннем смерць маладетнага Усяслава ў 1003 г. Тоэ, што Брачыслава і Усяслава былі адзінимі прадстаўнікамі роду Ізяславічаў у час свайго

князяўання, у пэўнай ступені засцерагло Полацкую зямлю ад унутранага разладу ў найбольш цяжкі момант яе напружанай барацьбы за сваю самастойнасць. Трэба думаць, што і Полаччына ў другой палове XI ст. не была свабоднай ад аб'ектыўных законаў грамадскага развіцця, што і ў ёй выспявалі паасобныя тэрытарыяльныя адзінкі з сваімі эканамічнымі інтэрэсамі, бо, вядома ж, не маглі з'яўіца яны раптоўна ў пачатку XII ст. Усяслаў, відаць, яшчэ пры жыцці саджаў сваіх сыноў у гэтыя ўдзелы, але моцная яго рука трymала згоду паміж імі.

Паколькі сілы Кіева былі адцягнуты барацьбой з Расціславам на поўдзень, то для Усяслава надарылася магчымасць для нанясення ўдару на поўначы. Ен і не замарудзіў выкарыстаць гэта. Аднак адлюстраванне ў кініцах гэтага важнага моманту ў полацкай гісторыі ставіць перад даследчыкамі некаторыя праблемы. Праўда, ва ўсіх важнейшых летапісах гэта падзея атрымала амаль аднолькавыя формулы: «Поча Всеславь рать держати» (Наўгародскі I і інш.) або «Заратися Всеслав» (Лаўрэнцьеўскі, Цвярскі, Сафійскі I і інш.), прычым яны змешчаны ўслед за паведамленнем пра барацьбу паўднёварускіх князёў з Расціславам, гэтым самым паказваючы непасрэдную сувязь з апошнім дзеянням Усяслава. Заўважым, што ў Лаўрэнцьеўскім і Троіцкім летапісах пачатак вайсковай дзеянасці Усяслава пазначаны 1064 г., хоць у большасці кініц мы бачым 1065 г., што, па ўсім відаць, больш праўдзіва. Асабліва здзіўляе тое, што ў пераважнай большасці летапісаў за паведамленнем пра пачатак барацьбы Усяслава не ўказаны канкрэтны адрес яго нападу. І толькі з Пскоўскага II (цікава, што ў Пскоўскіх I і III пра гэта ні слова), Наўгародскага IV і Цвярскага летапісаў мы даведваемся, што Усяслаў у 1065 г. напаў на Пскоў, і гэты выбор не быў выпадковы. Будучы падначалены непасрэдна Ноўгараду, Пскоў, такім чынам, рабіўся непасрэднім плацдармам наўгародскага нападу на Полацк. Па-другое, падначаленне Пскова дало магчымасць Ноўгараду асвойваць у сэнсе збору даніны даволі вялікую тэрыторыю на паўночным заходзе ад вярхоўя Ловаці да поўдня ад рэк Полісці і Судомы, дзе канкурэнтам Ноўгарада мог быць толькі Полацк³⁰⁵. Зразумела, што напад Усяслава на Пскоў меў прэвентыўныя характеристары і ставіў сваёй мэтай спыніць умацаванне Ноўгарада ля самых мяжэй Полаччыны.

У Пскоўскім II летапісе мы знаходзім найбольш поўнае апісанне алогіі Пскова Усяславам. З яго мы і даведваемся, што полацкі князь сабраў «силы своя многыя», карыстаўся лепшымі тагачаснымі вайсковыми прыёмамі («многия замысленія»), у прыватнасці граміў крэпасць сценабітнымі пры-

Аднакамерная хата на гарадзішчы Берасце

ладамі («шорокамі шибав»). І ёсё ж, нягледзячы на гэта, ён не змог узяць Пскову і адступіў («отыйде ничтоже успев»). Трэба зазначыць, што пскоўская крэпасць, дзякуючы прыродным умовам свайго знаходжання і ўзвядзеным умацаванням, была адной з самых непрыступных у свой час. Але ці толькі гэта было прычынай, што Усяслаў не змог узяць Пскова? Тут мы падыходзім да разгляду аднаго вельмі заблытага эпізоду нашай гісторыі. Тоё, што паўднёвыя князі не маглі выступіць супроты Усяслава, зразумела: яны былі занятыя барацьбой з Расціславам. Але чаму не прыйшоў Ноўгарад на дапамогу залежнаму ад яго Пскову і ці сапраўды не прыйшоў? На гэтае пытанне наводзіць нас адно месца Камісійнага спісу Наўгародскага I летапісу пад 989 г., дзе даеща пералік наўгародскіх князёў: «И по представлению (пасля смерці) Володимирове в Новегороде Изяслав (?) посади сына своего Мстислава: и победиша на Черехе; бежи ю к Киеву». Тут ёсьць толькі адна няўвязка: пасля смерці Уладзіміра (1052 г.) Изяслаў не мог ставіць свайго сына князем у Ноўгарадзе, бо ў гэтых час жыв ў яшчэ сам Яраслаў Мудры, які і паставіў Изяслава ў Ноўгарадзе. І ўжо толькі пасля смерці Яраслава Изяслаў, стаўшы кіеўскім князем, мог паставіць свайго сына Мстислава замест сябе княжыць у Ноўгарадзе, як, відаць, і было. А калі і кім мог быць разбіты Мстислав на Чарэсе? Яшчэ М. Карамзін, грунтуючыся на вышэйпрыведзеным летапісным урыўку, выказаў здагадку, што Мстислав пайшоў з Ноўгарада ў Кіеў менавіта пасля паражэння,

нанесенага яму Усяславам. Гэту думку падтрымаў і Д. Леонардаў, які лічыў зусім праўдападобным, што гэтае паражэнне папярэднічала нападу Усяслава на Ноўгарад. Сапраўды, у далейшым Мстислав Ізяславіч фігуруе ўжо на поўдні³⁰⁶. Цяпер трэба высветліць: калі мог быць разбіты Мстислав на р. Чарэсе. Апошняя ўпадае ў Пскоўскае возера з паўднёвага ўсходу. Зыходзячы з гэтага, А. Насонаў зусім слушна лічыў, што Усяслаў рухаўся на Пскоў менавіта ў гэтым кірунку, г. зн. яго шлях ішоў праз Пустаржэўскую воласць³⁰⁷, якую сталі каланізаваць наўгародцы. Усё сказанае і дае падставу думаць, што Ноўгарад пайшоў на дапамогу Пскову і гэта прымусіла Усяслава, зняўшы аблогу крэпасці, сустрэць войска Мстислава на Чарэсе, бо толькі праз яе мог ісці шлях ад Ноўгарада да Пскова. Разбіўшы Мстислава на гэтай рацэ, Усяслаў мог бесперашкодна ісці на Ноўгарад. (Цяжка меркаваць, што Усяслаў, робячы асобны паход на гэты горад з Полацка, мог ісці праз Чарэсу. Такі шлях быў вельмі кружны і нявыгадны.) Такім чынам, зусім не выключана, што паходы полацкага князя на Пскоў і Ноўгарад узаемавязаны. Відаць, першы з іх пачаўся ў канцы 1065 г., а другі адбыўся ў пачатку 1066 г. Аднак храналогія апошняга ў крыніцах таксама заблытаная: адны летапісы (Сінадальны спіс Наўгародскага I, Пскоўскія I, II і III, Цвярскі, Лаўрэнцьеўскі і інш.) паказваюць яго пад 1066 г., іншыя (Наўгародскі I і Камісійны, Іпацьеўскі, Троіцкі, Густынскі, Ваккрасенскі, Сафійскі I, Ніканайўскі летапісы і «Аповесць мінульых гадоў») пад 1067 г. На жаль, гэта рознагалосіца крыніц не прыцягнула пільнай увагі даследчыкаў, якія, указываючы на яе, не высвятлялі прычыны яе. А гэтая блытаніна была вынікам блытаніны пазнейшымі перапісчыкамі дзвюх розных падзей, а менавіта нападу Усяслава на Ноўгарад у пачатку 1066 г. і паходу яго ў канцы гэтага ж года ці ў пачатку наступнага на Новагародак (Наваградак). Атрымалася прыблізна тое ж самае, што і пра паведамленне аб паходзе Яраслава Мудрага на літву і збудаванні ў выніку гэтага Наваградка, які ў летапісах называўся «Новоградом». Пазнейшыя перапісчыкі і рэдактары, не ведаючы дакладна, пра які «Новоград» ідзе гаворка, сталі адносіць гэтую падзею да Ноўгарада Вялікага.

Аналігічнае выйшла і пры паведамленні аб паходах Усяслава на Ноўгарад і Новагародак («Новоград»). Пазнейшыя рэдактары, не разумеючы, што тут гаворка ідзе пра два паходы на блізкія па назве гарады, пачалі аўядноўваць іх у адзін і адносіць або да 1066, або да 1067 гадоў. Звяртае на сябе ўвагу яшчэ вось што. У адных летапісах (Сінадальны спіс Наўгародскага I, Сафійскі I, Ваккрасенскі, Ніканайўскі)

гаворыща пра напад на Ноўгарад і абрааванне яго Сафійскага сабора, у іншых (Камісійны спіс Наўгародскага I, «Аповесць мінульых гадоў», Троіцкі, Пскоўскі I, II і III, Густынскі, Цвярскі, Іпацьеўскі) без упамінання пра гэта. Зноў-такі вынік блытаніны двух паходаў. Калі напад на Ноўгарад мог суправаджацца абрааваннем Сафіі, то пры нападзе на Новагародак, само сабой зразумела, гэтага не магло быць. На нашу думку, з усіх крыніц найбольш праўдзівай у гэтых адносінах трэба лічыць Сінадальны спіс Наўгародскага I летапісу. І зразумела. Гэта крыніца наўгародская і таму можа больш праўдзіва перадаваць падзею, звязаную з Ноўгарадам. Менавіта гэты летапіс, які адносіцца да XIII ст. і, значыць, самы даўні, паказвае паход Усяслава на Ноўгарад пад 1066 г. З гэтай крыніцы, а таксама з іншых мы даведаемся, што, захапіўшы Ноўгарад, Усяслаў спаліў яго да Нераўскага канца, захапіў палон з жанчынамі і дзецьмі і ў дадатак да гэтага абраававаў Сафійскі сабор, забраўшы з яго званы і іншыя царкоўныя рэчы. Гэта дае падставу лічыць, што будаўніцтва Полацкай Сафіі было закончана да 1066 г. Хоць верагоднасць абраавання Усяславам Наўгародскай Сафіі цалкам магчымая, аднак яно можа быць і пастаўлена пад сумненне. Сапраўды, такі ўчынак у час сяднявечнага рэлігійнага фанатызму мог выклікаць нянявісць да Усяслава і праклён яго. Аднак, як мы ўбачым далей, Усяслаў у пазнейшых летапісных запісах паказаны як выключна рэлігійны чалавек. І наўрад ці захацеў бы з чалавекам, які абраававаў сабор, уваходзіць у сяброўскія адносіны святы Антоній Пячэрскі. Паказальна і тое, што пра паход наўгародцаў у 1178 г. на Полацк як помсту за абрааванне Усяславам Сафійскага сабора гаворыща толькі ў Іпацьеўскім летапісе і не ўпамінаеца ў наўгародскіх. Усё гэта змушае засумнівацца ў tym, ці мог зрабіць такі ўчынак Усяслаў, і наводзіць на думку, а ці не ёсць гэта яшчэ адзін са злосных паклёніў на Усяслава накшталт таго, што «его мати от волхования родила».

Як бачна, дзеянні Усяслава ў час нападу на Ноўгарад у многім паўтараюць дзеянні яго бацькі ў 1021 г., з той толькі розніцай, што ён не быў пакараны. Ды гэтага і не магло здаравыца, бо паўднёварускія князі былі ўсё яшчэ занятыя барацьбой з непакорным Расціславам Уладзіміравічам. Вось чаму Усяслаў, прадаўжаючы аслабляць варожае кола вакол Полацка, арэну сваёй барацьбы з поўначы перанёс на паўднёвы захад, дзе яшчэ ў 1044 г. Яраславам быў збудаваны Новагародак як апорны пункт уладарання Кіева над Літвой, што непасрэдна пагражала полацкім уладанням. Вось чаму Усяслаў і накіраваў свой чарговы ўдар на Новагародак.

Пэўным чынам, што гэты паход Усяслава быў зроблены не на Ноўгарад Вялікі, а на Новагародак, можа сведчыць «Слова аб палку Ігараўым», хоць аўтар яго таксама, відаць, блытаў гэтыя гарады. У творы сказана пра Усяслава: «Отвори врата Нову-городу, расшибе славу Ярославу». Дык вось у літаратуры няма задавальняючага адказу, чаму, напаўшы на Ноўгарад (маецца на ўзве Вялікі), Усяслаў «разбіў славу Яраславу». У апошні час Б. Рыбакоў тлумачыць гэта tym, што ў Ноўгарадзе «некалі з дапамогай наёмных варагаў распарађаўся Яраслаў»³⁰⁸. Але якая з гэтага слава Яраславу? Зусім іншае — Новагародак. Ён быў пабудаваны Яраславам у выніку перамогі яго над Літвой і таму меў пэўнае права быць на рахунку славных спраў гэтага кіеўскага князя. Менавіта захапіўшы і, верагодна, разбурыўшы Новагародак, Усяслаў і мог разбіць славу Яраслава. Праўда, далейшая фраза «Слова...» як бы супярэчыць сказанаму намі, але пра гэта мы будзем гаварыць ніжэй. Паход на Новагародак пачаўся недзе ў канцы сакавіцкага 1066 г. (паводле сучаснага календара ў пачатку 1067 г.). Цяпер дзеянні Усяслава сур'ёзна ўстрывожылі Яраславічаў, і яны пастараліся канчаткова пазбавіцца ад Расціслава, што і ўдалося ім 3 лютага 1066 г.: ён быў атручаны падасланым забойцам. Указаная дата сведчыць, што незадоўга перад ёю Усяслаў і пайшоў на Новагародак. Між іншым, у літаратуры выказвалася думка, што гэтыя дзеянні Усяслава былі выкліканы тым, што Яраславічы, расправіўшыся з Расціславам і павялічыўшы гэтым самым свае ўладанні, нічога не далі Усяславу³⁰⁹. Але гэта думка не мае падставы, паколькі мы ведаем, што Усяслаў значна раней пачаў барацьбу з Ноўгарадам і Кіевам.

Яраславічы сабралі ўсе свае аў'яднаныя сілы на Полаччину. Чаму ж яны ўзялі кірунак на Менск? І гэта зусім не зразумела, калі лічыць, як сцвярджаеца ў працах па гісторыі, што Усяслаў у дадзеным выпадку нападаў на Ноўгарад Вялікі³¹⁰. Калі Брачыслаў у 1021 г. вяртаўся з Ноўгарада ў Полацк, то Яраслаў Мудры пераняў яго на р. Судоме, разбіў яго тут і адобраў палон. Які ж быў сэнс Яраславічам, ведаючы, што Усяслаў з вялікім палонам адышоў з Ноўгарада ў Полацк, іспі на Менск і гэтым самым даць яму магчымасць бесперашкодна вярнуцца дадому? Яшчэ раз прыгадаем, што Сінадальны спіс Наўгародскага I летапісу, гаворачы пад 1066 г. аб нападзе Усяслава на Ноўгарад і аб абрааванні яго Сафіі, пад 1067 г. нічога не гаворыць аб нападзе на гэты горад і толькі коратка паведамляе пра Нямігскую бітву і ўзяцце ў палон Усяслава без ніякай сувязі з нападам на Ноўгарад. З гэтага ясна, што бітва на Нямізе не была вынікам нападу Усяслава на Ноўгарад Вялікі. Пазнейшы ж Камі-

сійны спіс гаворыць пра напад Усяслава на Ноўгарад пад 1067 г., увязваючы яго з бітвай на Нямізе. Гэты запіс поўнасцю ўзяты з «Аповесці мінульых гадоў». Ясна, што тут занатаваны напад на Новагародак, тым болей што тут не ўпамінаеца такая важная дэталь, як абрабаванне Сафіі. Не лішнім будзе звярнуць увагу на тое, што ў некаторых варыянтах Камісійнага спісу напісаны не «Новгород», а «Новгородъ»³¹¹, як і ў «Аповесці мінульых гадоў»³¹², што можа ўказваць на іншы горад, чым Ноўгарад Вялікі. Характэрна і тое, што «Аповесць мінульых гадоў» не адлюстравала нападу на Ноўгарад у 1066 г., паколькі ён непасрэдна не турбаваў Кіеў. А вось напад Усяслава на Новагародак у 1067 г. быў непасрэднай пагрозай інтэрэсам Кіева і таму знайшоў досьць падрабязнае адлюстраванне ў гэтай крыніцы. Вось чаму В. Тацішчаў упершыню і зусім слушна выказаў думку, што Усяслаў Палацкі рабіў паход у 1067 г. не на Ноўгарад Вялікі, а на Новагародак Літоўскі (Наваградак)³¹³. Толькі ў такім выпадку становіща зразумелым, чаму Яраславічы пайшлі на Менск, бо праз яго з паходу на Новагародак і мог вяртацца ў Палацк Усяслаў. Трэба ўлічваць, што Менск у той час, на думку некаторых даследчыкаў, знаходзіўся на месцы сучаснай в. Гарадзішча³¹⁴. Сапраўды, археалагічныя матэрыялы сведчаць, што тут ужо ў балцкую эпоху (V—VIII стст.) існавала буйное паселішча, якое, пазней асвоенае славянамі, усё больш узрастала (IX—XI стст.) і ператварылася ў буйны ўмацаваны горад. Гэтаму спрыяла выгаднае геаграфічнае становішча. Размешчаны на р. Менцы (адсюль і назва — Менск), прытоку Пцічы, ён ляжаў на стыку Дняпроўскага і Нёманскаага басейнаў і таму мог мець важнае гандлёва-еканамічнае значэнне. Цяжка сказаць, калі гэты дрыгавіцкі горад увайшоў у склад Палацкага княства. Але калі ўжо ў канцы X ст. Заслаўе ўзнікла як палацкі горад, то можна думаць, што і Менск або адначасова з Заслаўем, або трохі пазней мог належаць Палацкаму княству, з'яўляючыся абарончым умацаваннем на яго паўднёвай мяжы. Апошнє і пацвердзілі падзеі 1067 г.

Менавіта на Менск найперш і накіравалі свой удар Яраславічы. Выйшлі яны на Палацчыну, як адзначалася ўжо, не раней 3 лютага 1066 г. (сакавіцкага). Для збораў і ўзгаднення дзеянняў паміж Яраславічамі спатрэбіўся пэўны час. Але яны бачылі, што марудзіць нельга: Усяслаў, ідучы з Новагародка, мог свабодна пайсці ў Палацк і яго трэба было пераняць. Для Яраславічаў відавочным было, што зваротны шлях Усяслава мог ісці з Новагародка праз Менск, то толькі ў гэтай крэпасці ён мог умацавацца, і тут цяжка было перамагчы. Вось чаму яны і рушылі на Менск, каб хутчэй за Усяслава

прыйсці туды. Жыхары Менска, убачыўшы смяротную небяспеку і, відавочна, чакаючы скорага прыходу Усяслава з войскам, рашылі абараняцца. Яны, як сведчыць летапіс, «затворишася в граде». Аднак мяняне не маглі выстаяць супроць злучаных сіл усёй Паўднёвой Русі. Войска яе прарвалася за сцены. Праўда, у тацішчаўскіх матэрыялах сказана, што рускія князі ўзялі Менск без супраціўлення³¹⁵. Аднак незалежна ад таго, ці жыхары Менска супраціўляліся, ці не, расправа з імі была выключна жорсткая. У выніку яе (паводле В. Тацішчава, на гэтым настаяў чарнігавскі Святаслаў, які асабліва лютаваў на Усяслава) усе мужчыны былі перабіты, а жанчыны і дзеці ўзяты «на шчыт», г. зн. у палон.

НЯМІГСКАЯ БІТВА І ПАСЛЯ ЯЕ

Усяслаў, можна думаць, даведаўшыся, што Менск у руках ворага, рашыў абмінуць яго і знайсці ўкрышце ў другім умацаваным месцы — у Нямізе. Нам скажуць, што, паводле «Слова аб палку Ігаравым», Усяслаў «скочыў да Нямігі з Дудутак», г. зн. з Ноўгарада Вялікага, бо, як указваюць некаторыя даследчыкі, ля яго было ўрочышча Дудуткі, дзе знаходзіўся адзін з манастыроў³¹⁶. У адказ на гэта мы падкрэсліваем, што «Слова...» — гэта найперш мастацкі твор, а не гістарычны дакумент, і таму далёка не ўсёды яно можа быць пацвярджэннем той ці іншай думкі. Калі дакладна прытрымліваца «Слова...», то выйдзе, што Усяслаў спачатку з'яўляўся вялікім князем у Кіеве (ды не адvezены туды як палонны, а пасля вызвалены пайсталымі кіяўлянамі і аўяўлены там князем, а сам заваяваў гэты пасад, бо сказана, што «скочи к граду Кіеву і дотчеся стружнем злата стола кіевскага»), а пасля ўжо «разбіў славу Яраславу і скочыў з Дудутак да Нямігі». Як мы ўбачым, усё адбывалася наадварот. Апроч таго, трэба браць пад увагу, што «Слова...» з'явілася аж праз 120 гадоў пасля Нямігской бітвы і за гэты час многае магло забыцца ці пераблытацца. Калі пазнейшыя летапісцы ці перапісчыкі-рэдактары маглі пераблытаць паходы Усяслава на Ноўгарад і Новагародак, то гэта ж самае магло здарыцца і з аўтарам «Слова...». Вось чаму нельга словам «скочи волком до Немигі с Дудуток» прымаць як бяспрэчны гістарычны факт.

Але пярайдзем да пытання аб Нямізе як горадзе. Існаванне яго засведчана пісьмовымі крыніцамі³¹⁷, дзе ён упамінаецца ў спісе літоўскіх гарадоў. Маюць рацыю тыя даследчыкі, якія лічаць, што першапачаткова на месцы сучаснага Менска знаходзіўся горад Няміга, назва якога існавала да нядайняга

часу ў назве цэлага раёна, заключанага паміж вул. Койданаўскай (суч. Рэвалюцыйная) і Старамясніцкай (цяпер не існуе) і ад ракі Свіслачы да вуліцы Раманаўскай (цяпер Рэспубліканская)³¹⁸. Тут у сярэдзіне XI ст. і мог знаходзіцца г. Няміга, які атрымаў сваю назуву ад невялічкай рэчкі Нямігі, на якой ён размясціўся пры ўпадзенні яе ў р. Свіслач.

Толькі ўлічаючы наяўнасць горада Нямігі, можна вытлумачыць, чаму Яраславічы пасля расправы з Менскам пайшли да Нямігі, бо там засёй з сваім войскам Усяслаў, каб перагарадзіць дарогу сваім праціўнікам у глыб Полаччыны. Яраславічы, у сваю чаргу, бачылі галоўную задачу ў tym, каб нанесці паражэнне войскам Усяслава. Вось чаму праціўнікі сышліся і ўступілі ў бой на Нямізе З сакавіка 1067 г. Паводле ж тацішчаўскіх звестак, у гэты дзень яны толькі сышліся, а бітва адбылася 10 сакавіка³¹⁹. Думаецца, што гэтаму ўда-кладненню можна верыць, бо з аднаго і з другога боку разумелі ўсю сур'ёзнасць моманту, і таму, магчыма, на працягу тыдня вяліся якія-небудзь пераговоры аб мірным зыходзе канфлікту, а хутчэй за ўсё пад прыкрыццём іх з аднаго і з другога боку вялася больш старанная падрыхтоўка да бітвы.

Летапісы не пакінулі нам падрабязнага апісання яе, паказаўшы толькі паасобныя яе дэталі. Упомнена, што ў той год зіма была суровая і снег вялікі, што, вядома, у значайнай ступені абцяжарыла ход бітвы. Тацішчаўскія крyneцы паказваюць, што Усяслаў выйшаў супроць сваіх праціўнікаў³²⁰, г. зн. першы пачаў бой. У Густынскім летапісе, апроч гэтага, сказана, што ён «бышася крепко»³²¹. Далей у летапісах адзначана, што «бысть сеча зла и мнози падеша», а ў В. Тацішчава дадзена «с обе стороны»³²². І гэтая апошнняя дэталь вельмі важная, бо яна растлумачвае далейшыя падзеі. Хоць паўднёварусы перамаглі, аднак іх перамога, па сутнасці, была піравай. Нездарма ж у «Слове...» адзначаецца, што «крыававыя берагі Нямігі» былі засяяны «касцямі рускіх сыноў». Таму Яраславічы і не пагналіся за Усяславам, які пасля Нямігі пайшоў у Полацк³²³, бо для гэтага ў іх не было больш сіл. Такім чынам, Нямігская бітва, як і падзеі 1021 г., пацвердзіла тое, што Кіеў мог перамагчы Полацк, але не пакарыць яго і што Полацк, не могучы перамагчы Кіеў, мог істотна аслабіць яго і гэтым самым спыніць яго заваёўніцкі імкненні ў адносінах да сябе.

Адна з самых крывавых у нашай старожытнасці Нямігская бітва глыбока ўразіла не толькі сваіх суайчыннікаў. Рэха яе праз 120 гадоў адбілася ў «Слове аб палку Ігаравым» вобразам жудаснай крывавай малацьбы. Яна належыць да ліку таго, чым мы ганарымся ў нашай далёкай мінуўшчыне, поўнай няспыннай барацьбы з нашым першым па часе супер-

нікам — Кіеўскай імперыяй. Бітва на Нямізе была адной з трагічных вех крывавай барацьбы Полаччыны за сваё права на гісторычнае жыццё.

Аднак што адбывалася ў наступныя чатыры месяцы, з 10 сакавіка да 10 ліпеня 1067 г.? Усе крyneцы пра гэта маўчаць, і толькі тацішчаўскія матэрыялы сведчаць, што паўднёварусы пасля Нямігі «область Полацкую разоряли»³²⁴. І гэта было ў звязе з таго часу: уварванне ў чужую зямлю заўсёды суправаджалася яе абрабаваннем і разбурэннем. Ужо было слушна заўважана, што вясна ў значайнай ступені перашкодзіла далейшаму працягу ваеных дзеянняў паўднёварусаў з Усяславам³²⁵. У В. Тацішчава сказана, што Усяслаў, «бачачы сваё знемажэнне», паслаў да Ізяслава прасіць міру³²⁶. Цяжка сказаць, чым было выкліканы гэта знемажэнне: рабункамі паўднёварусаў ці новай бойкай з імі. Хутчэй за ўсё што першым. Усяслаў, будучы далёка не разгромленым, мог набраць новае войска³²⁷. П. Галубоўскі нават выказаў меркаванне, што так у сапраўднасці і было і што Усяслаў рушыў з сабраным войскам пад Оршу з мэтаю заняць яе і Смаленск, але Яраславічы нібыта, даведаўшыся пра гэта, ізноў рушылі на поўнач, і іх сустрэча з войскам Усяслава адбылася ля Орши. У сваю чаргу М. Доўнار-Запольскі лічыў, што саюзныя войскі пасля Нямігі, не пагнаўшыся за Усяславам, накіраваліся ва ўсходнія часткі полацкіх уладанняў да Дняпра і спыніліся ля Орши³²⁸. Цяжка аддаць перавагу якому-небудзь з гэтых меркаванняў, бо ўсё яны трывалыца не на фактах, а на здагадках. Больш верагодна, што Яраславічы не рызыкалі ісці на новую сутычку. Добра бачачы выключнасць асобы Усяслава, яго высокі аўтарытэт у свайго насельніцтва, якое да таго ж верыла ў чарадзейную сілу свайго князя, паўднёварускія князі вырашылі шляхам ашуканства ўзяць яго ў палон. Гэтым самым аbezгаловіўшы Полацкую зямлю, яны спадзяваліся яе дэмаралізаціі і заняволіць. Ізяславу паабяцаў паміръца з Усяславам і вярнуць яму ўсё захоплене ў яго³²⁹, калі ён сам да іх прыедзе без апаскі. Гэтае сведчанне тацішчаўскіх матэрыялаў разам з упамінаннем аб рабаванні Полацкай зямлі Яраславічамі пасля Нямігі супярэчыць меркаванням Л. Аляксеева³³⁰ і І. Бяляева³³¹, што князі-пераможцы, баючыся ўступіць у бойку з Усяславам, самі пакінулі заваяваную тэрыторыю. Паўднёварускія князі, відаць, найперш прэтэндавалі на дрыгавіцкую тэрыторыю, якая ўвайшла ў склад Полацкага княства і якую яны зараз і захапілі. Ізяславам было дадзена хрэснае цалаванне, што полацкаму князю нічога дрэннага зроблена не будзе. Відаць, Усяслаў, прыгадаўшы гісторыю з сваім бацькам, калі яго, пераможанага, выклікаў да сябе Яраслаў і

не толькі нічога дрэннага з ім не зрабіў, але і аддаў яму яшчэ Віцебск і Усвяты, вырашыў, што тое ж самае чакае і яго. Таму ён без асаблівага страху пераплыў у лодцы Дняпро з двумя сваімі сынамі («сынкамі», паводле Іпацьеўскага летапісу, што ўказвае на іх малалецтва) і з'явіўся ў стан Яраславічаў, якія знаходзіліся, паводле летапісу, «на Рши у Смоленьска». Зыходзячы з гэтага, можна меркаваць, што Яраславічы захапілі полацкую тэрыторыю да Орши. Аришанскае гарадзішча знаходзіцца на правым беразе Дняпра³³², адкуль пераплыў гэтую раку Усяслаў, што можа сведчыць аб прыналежнасці Орши ў гэты час да Полацкага княства³³³. Летапіснае ўдакладненне «на Рши у Смоленьска», відаць, трэба разумець так, што паўднёвая князі атабарыліся каля Орши з смаленскага боку. На думку некаторых даследчыкаў³³⁴, Смаленская зямля ў 1067 г. была зноў аўяднана і знаходзілася непасрэдна ў руках кіеўскага князя Ізяслава, што падкрэслівае яшчэ раз яе важнасць у палітычных разліках кіеўскіх князёў.

Вышэй адзначалася, што ініцыятарам жорсткай расправы над жыхарамі Менска ў 1067 г. быў чарнігаўскі князь Святаслаў. Такая ж яго роля і ў наступнай падзеі. Як толькі Усяслаў з'явіўся ў Ізяслава, ён, паводле сведчання тацішчайскіх крыніц³³⁵, па настойлівай радзе таго ж Святаслава быў схоплены, закаваны, адвезены ў Кіеў і разам з абодвумя сынамі пасаджаны «ў поруб». Тут дарэчы будзе адзначыць, што надзвычайная варожасць Святаслава да палачанаў і іх князя тлумачылася не столькі жорсткасцю яго харектару, колькі яго боязню далейшага ўмацавання і паширення Полацкага княства, якое гэтым самым магло быць сур'ёнай пагрозай сумежнаму Чарнігаўскуму княству. Аднак са сказанага не вынікае, што толькі адзін Святаслаў быў вінаваты ў падступным захопе Усяслава. Далейшыя падзеі пакажуць, што не меншай віна за гэта клалася і на Ізяслава.

Клятваадступніцтва вераломных Яраславічаў было адным з выяўленняў пераходу Кіева зноў да палітыкі паднажалення сабе Полацкай зямлі. Заслугай Усяслава і было тое, што ён разгадаў гэты намер і напеў свае ўдары па Пскову, Ноўгараду і Новагародку — апорных пунктах Кіева, з якіх ён імкнуўся ажыццяўіць поўнае акружэнне полацкіх уладанняў. Вось чаму так важна было для паўднёвага трывумвірату адобраць Усяслава, які быў ініцыятарам і арганізатаром гэтай актыўнай барацьбы, у Полацка.

Крыніцы нічога не гавораць пра становішча Полацка за час знаходжання яго князя ў палоне, аднак можна думаць, што ў яго зямлі гаспадарылі кіеўскія стаўленікі. Паводле меркавання С. Салаўёва, Полацк дастаўся Ізяславу, які

пасадзіў тут свайго сына Мсціслава, выгнанага раней Усяславам з Ноўгарада. Але за гэта сваё новае набыццё Ізяславу павінен быў уступіць Святаславу Ноўгарад³³⁶. Заняволенне Усяслава «ў порубе» гаворыць за тое, што ён і яго сыны былі пажыщёва пасаджаны. Як вядома, Судзіслаў у пскоўскім порубе прасядзеў 24 гады. Таму слушна ўказвалася, што пажыщёва зняволенне Усяслава з яго абодвумя сынамі (відаць, прыбылі з імі ў стаўку Яраславічаў было абавязковай умовай, на якой настойвалі апошнія) абазначала не што іншае, як знішчэнне полацкай княскай дынастыі накшталт таго, якое ўчыніў Уладзімір каля 980 г., забіўшы Рагвалода і яго двух сыноў³³⁷. А страта дынастыі па паняццях таго часу азначала страту палітычнай самастойнасці. Такім чынам, 10 ліпеня 1067 года з'явілася адной з самых сумных дат гісторыі Полацка.

З ВЯЗНЯЎ У ВЯЛІКІЯ КНЯЗІ

Крыніцы таксама нічога не гавораць пра жыццё палоннага вязня Усяслава, якое цягнулася да 15 верасня 1068 г. Аднак падзеі гэтага гісторычнага дня паказваюць, што Усяслаў, прыбыўшы больш года «ў порубе», выйшаў адтуль не з цярновым вянком мучаніка, а ў яркім арэоле славутага князя, таленавітага палкаводца і народнага героя.

Кіеўскае паўстанне 1068 г. было выкліканы паражэннем Яраславічаў на р. Альце ад полаўцаў, якія ўпершыню напалі на Русь і, скарыстаўшы сваю перамогу, пачалі рабаваць зямлю. Ізяслав, вярнуўшыся пасля паражэння ў Кіеў, адмовіўся даць кіяўлянам зброю, якую яны патрабавалі для барацьбы з полаўцамі. Гэта і выклікала незадаволенасць, якая перарасла ў паўстанне. Л. Аляксеевым выказана думка, што ў гэтым народным руху прынялі ўдзел полацкія купцы, дзякуючы якім, маўляў, кіяўляне арганізаваліся, і барацьба за вызваленне Усяслава набыла ў паўстанні цэнтральнае месца³³⁸. Аднак гэтае меркаванне трываецца на вельмі хісткім грунце, а менавіта на тлумачэнні ўпомненага ў летапісе «двара Брачыславаўля» як прыстанішча полацкіх купцоў. Мы ўжо вышэй пры разглядзе княжання Брачыслава паказалі яго негрунтоўнасць. Нам здаецца больш слушнай думка Б. Рыбакова, які мяркуе, што пад «нашай дружынай», якую найперш вызвалілі паўстанцы, трэба разумець не дружыну Усяслава, што, паводле Л. Аляксеева, была захоплена разам з князем і пасаджана «ў поруб», а прыхільнікаў Усяслава з боку кіяўлянаў, якія былі абураны вераломным захопам полацкага князя (нездарма ж летапісец тлумачыў напад

Полаўцаю въсмъ въю ѿчин по землю стѣй. ста
словоў сонхъ вчерніхъ. и полаўцаю ѿшкіло

Кіяўляне вызваляють Усяслава з «поруба».
Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу

полаўцаў карай боскай за клятваадступніцтва Ізяслава) і выказалі свою незадавленасць гэтым, і, магчымы, у карысць яго вызвалення, за што і былі часова зняволены³³⁹. Калі ўжо такі чалавек, як Антоній Пячэрскі, сімпатызаваў Усяславу, за што пазней павінен быў уцякаць ад гневу Ізяслава ў Чарнігав, то, вядома, сумняваща ў наяўнасці многіх прыхільнікаў полоннага полацкага князя не прыходзіцца. Пэўным пацверджаннем гэтага могуць быць і звесткі М. Стрыйкоўскага, паводле якіх, баярства кіеўскае і полацкае шмат разоў прасіла Ізяслава вызваліць Усяслава, але ён ім адмаўляў у гэтым, у выніку чаго баяры і ўзбунтаваліся³⁴⁰. Як мы ўжо ведаем, прычынай паўстання было не гэта, але ўсё ж і яно магло адыграць некаторую ролю ў выбуху яго. Паўсталымі кіяўлянамі Усяслаў быў высаджаны з поруба, а пасля таго як Ізяслаў уцёк з Кіева, быў абвешчаны і вялікім князем. Важна адзначыць, што ў ліку людзей, якія патрабавалі вызвалення Усяслава, быў больш «подлых»³⁴¹ (так у той час называлі людзей, што стаялі на самай нізкай ступені сацыяльнай лесвіцы), г. зн. бедных. Гэта можа сведчыць пра тое, што Усяслаў, апроч іншага, карыстаўся славай заступніка за ўсіх прыгнечаных і абнядоленых.

Факт знаходжання полацкага князя на кіеўскім пасадзе,

калі ўлічыць узаемную варожасць гэтых дзвюх княскіх дынастыі, цяжка зразумець. Аднак трэба ўлічваць той канкрэтны момант, калі гэта адбылося. Гнеў народу галоўным чынам быў накіраваны супроты ваяводы Каснячка за яго бязладнае кіраванне рускім войскам у бойцы з полаўцамі, што і прывяло да паражэння. І тут жа адразу кіяўляне сталі патрабаваць вызвалення Усяслава, «яко искуснага в войне», і супроты непрыяцеля адправіцца³⁴². Такім чынам, тут яскравае пацверджанне таленту палкаводца, уласцівага полацкаму князю. Цікава, што сведчанні аб падтрымцы Усяслава «подлымі» людзьмі і аб патрабаванні вызваліць яго як адмысловага палкаводца не захаваліся ў «Аповесці мінулых гадоў» і данесены да нас толькі тацішчаўскім матэрыяламі. Відаць, кіеўскія летапісцы і рэдактары па старалісці паболей замаўчалі станоўчага пра Усяслава. Трэба думачыць, што законнасць права Усяслава на кіеўскі пасад кіяўляне бачылі і ў тым, што яго бацька Брачыслаў быў у свой час кіеўскім князем.

Летапісы нічога не сказалі пра сямімесячную дзеянасць Усяслава на кіеўскім пасадзе, што таксама, відаць, з'яўляецца вынікам таго, што па іх праішлася рука пазнейшых рэдактараў, якія па старалісці выкрасліць вельмі непрыемную для кіеўскіх князёў старонку гісторыі. Праўда, Б. Рыбакоў зрабіў спробу на падставе таго месца «Слова аб палку Ігаравым», дзе гаворыцца пра Усяслава, аднавіць гэту страчаную старонку гісторыі. На яго думку, слова «Всеслав князь людям судяше, князем грады радяше» адносяцца да кіеўскага перыяду дзеянасці полацкага Чарадзея і харектарызујуць яго як справядлівага і мудрага князя, якому нялёгка было рабіць указаную справу, улічваючы бясконцыя сваркі рускіх князёў за свае ўладанні. Далей гэты даследчык выказвае меркаванне (зноў-такі на падставе «Слова...»), што Усяслаў зрабіў імклівы паход у далёкую Тмутаракань з мэтай знайсці сабе саюзніка і прыдбаць коней, якіх так не хапала для паспяховай барацьбы з полаўцамі. Далей Б. Рыбакоў гаворыць аб магчымасці таго, што Усяслаў, а не толькі Святаслаў узначальваў разгром полаўцаў у канцы 1068 г.³⁴³. Усе гэтыя сцверджанні не выходзяць за межы магчымага, хоць іх можна і аспрэчваць.

Гаворачы пра абсягі ўладання Усяслава на кіеўскім пасадзе, Б. Рыбакоў з пафасам адзначыў: «Каму яшчэ з рускіх князёў удавалася кіраваць з Кіева ў адзін бок Тмутараканью, а ў другі — Полацкам?»³⁴⁴ Сапраўды, у гісторыі «Імперыі Рурыковічаў» наступіў быў унікальны момант, калі ў яе склад уваходзіў і непакорны Полацк. Але гэта адбылося зноў-такі толькі дзякуючы унікальнаму выпадку, калі на кі-

еўскі пасад трапіў полацкі князь. Аднак Б. Рыбакоў памыляецца, калі мяркуе, што Усяслаў у час свайго вялікага князявання распараджаўся і Ноўгарадам³⁴⁵. Менавіта харектар узаемадносін з апошнім і вызначыў у многім далейшы лёс Усяслава як кіеўскага князя. Трэба толькі пашкаваць, што Б. Рыбакоў, як і яго папярэднікі, не заўважыў вельмі важнага сведчання тацішчаўскіх крыніц, праўдзівасць якіх паказаў сам жа даследчык³⁴⁶. Паколькі яно з'яўляецца малавядомым, прывядзём яго поўнасцю ў арыгінале: «Весьлав, седя в Киеве, посла к новгородцам по дань. Новгородцы же реша: «Княже, мы есмя племени Ярославля и ко Полоцку дани отцы и деды не давали и тебе не хотим, а бери со своея волости»³⁴⁷. Сведчанне гэта вельмі паказальнае. Мы бачым, што па-ранейшаму не адзін Кіеў меў рашаюче значэнне ў вырашэнні важнейшых дзяржаўных спраў, у прыватнасці ў абранні князя. Кіеў прызнаваў Усяслава сваім князем, а Ноўгарад адмовіўся гэта зрабіць, прадаўжаючы лічыць яго толькі полацкім князем, г. зн. прадстаўніком іншай княскай дынастыі, які павінен браць даніну толькі з Полацка. Наўгародская апазіцыя да Усяслава, у якой выявілася даўняя варожасць Ноўгарада да Полацка, хутчэй за ўсё дала сябе знаць адразу пасля абрання Усяслава вялікім князем і з самага пачатку паказала яго нетрываласць на кіеўскім пасадзе. У далейшым, відаць, Усяслаў убачыў і ўсё большую варожасць да яго і кіяўлянаў. Б. Рыбакоў, які вельмі скрупулёзна прааналізаваў кожны выраз «Слова аб палку Ігараўым», што адносіўся да Усяслава, не растлумачыў, чаму гэты любімы герой кіяўлянаў, як яго харектарызуе даследчык, урэшце «скочи от них лютым зверем». Гэтыя слоўы, хоць і працытаваныя Б. Рыбаковым³⁴⁸, засталіся без каментарыя, а яны ж у вялікай ступені зноў-такі прасвятляюць даволі зацемненое для нас велікакняскаское становішча Усяслава. Сапраўды, што магло прывесці Усяслава да крайняй варожасці к кіяўлянам, якія з такім энтузіязмам сем месяцаў таму назад абрали яго сваім князем? Па-першае, тут варта прыгадаць, што важную ролю ў вызваленні Усяслава і абранні яго вялікім князем адигралі т. зв. «подлыя» людзі. Цалкам магчыма, што ён, добра ведаючы гэта, нешта рабіў для паляпшэння іх жыцця, што не магло не выклікаць незадаволенасці ім з боку маёмасных класаў гараджан. І ўсё ж, відаць, вырашальную ролю ў гэтым мелі яго адносіны да Полацка. Найперш тут узнікае пытанне: «Ці мог велікакняскі пасад засланіць Усяславу яго родную Полаччыну?» Мы лічым, што не. І гэта добра пацвердзіла «Слова аб палку Ігараўым», у якім чытаем: «Тому в Полотске позвониша заутреню рано у Святыя Софiei колоколы, а он (Усяслаў) в

Киеве звон слыша». Наўрад ці можна знайсці больш яркую мастацкую дэталь, як гэта, каб паказаць непарыўную духоўную сувязь Усяслава з сваёй радзімай у час яго знаходжання на кіеўскім пасадзе. Усё гэта змушала дбаць яго пра інтарэсы Полацка, выдзяляць яго з ліку іншых земляў у прадмет асобных клопатаў. Што ж мог для Полацка зрабіць Усяслаў у становішчы вялікага князя? Па-першае, ён мог выдаліць з Полацка стаўленіка Ізяслава, магчыма, сына яго, Мсціслава, і паслаць туды свайго намесніка, магчыма, аднаго з сваіх сыноў, якія былі разам з ім у «порубе». Падругое, ён мог вывесці з паўднёвой (дрыгавіцкай) часткі Полаччыны паўднёварускія войскі, якія яе рабавалі, і вярнуць яе зноў пад уладу Полацка. Нарэшце, ён мог зрабіць і новыя тэрытарыяльныя прырашчэнні да Полацкага княства за кошт іншых земляў, напрыклад, далучыць да яго Тураўскую зямлю або частку Смаленскай, карыстаючыся тым, што іх ранейшы гаспадар Ізяслав Ёраславіч уцёк у Польшу. Вядома, усё гэта меркаванні, якія нельга пацвердзіць кропніцамі. Але ж яны лагічна выцякаюць з таго, што Усяслаў «лютым зверам» скочыў з Кіева. Сапраўды, на велікакняскім пасадзе ён быў больш полацкім, чым кіеўскім князем, што не магло не выклікаць варожасці да яго з боку кіеўскага баярства. У такіх умовах Усяслаў не мог не ўпэўніцца, наколькі чужыя для яго былі інтарэсы кіяўлянаў, і таму разрыў з ім быў для Усяслава пытаннем часу. І зручны момант наступіў. Выгнаны кіяўлянамі ранейшы князь Ізяслав з войскамі польскага караля Баліслава Храбрага ішоў у Кіеў адваёваць сабе пасад. Усяслаў з войскам прыйшоў да Белгарада, каб перагарадзіць дарогу варожаму войску. Невядома, адкуль Б. Рыбакоў узяў, што ў 1069 г. усе (?) кіяўляне выйшлі да Белгарада абараніць свайго, ім выбранага князя Усяслава і што, маўляў, гэта сведчыла пра дастаткова трывалыя сімпаты іх да гэтага князя³⁴⁹. Калі і сапраўды ўсе кіяўляне прыйшлі к Белгараду (ніводная крыніца пра гэта не гаворыць, і, прынамсі, аўтар на іх не спасылаецца), то не з прычыны сваіх вялікіх сімпатый да Усяслава, а хутчэй за ўсё каб пільна сачыць за ім, паколькі ён ужо страціў іх давер. Гэта добра адчуваў Усяслаў і пастараўся падмануць іх пільнасць, што яму і ўдалося зрабіць. Выбраўшы зручны момант, апоўначы, таемна ад кіяўлянаў ён уцякае у Полацк. І прычынай гэтаму быў не страх перад Ізяславам і палякамі, а тое, што Усяслаў найперш не верыў кіяўлянам, як сведчаць тацішчаўскія крыніцы³⁵⁰.

Вяртанне Усяслава ў Полацк з'явілася важным момантам у развіцці палітычнай свядомасці полацкіх князёў. Хоць яны добра разумелі асобнасць сваёй дзяржавы ад Кіева і свайго

роду ад Рурыкавічаў, але ўсё ж яшчэ канчаткова не вызваліліся ад родавых перажыткаў і ў глыбіні душы хавалі надзею на атрыманне кіеўскага пасада. Невыпадкова ж і Брачыслаў і Усяслаў пабывалі на ім. Але калі Брачыслаў, відаць, быў выгнаны, як мы мяркуем, з Кіева, то Усяслаў, асабліва яскрава ўбачыўшы ўсю марнасць дамаганняў на кіеўскі пасад для полацкіх князёў і не стаўшы чакаць, калі яго прагоняць адтуль, сам пакінуў Кіеў. Гэтым сваім прыкладам ён ясна паказаў, што для полацкіх князёў ёсць адно толькі поле дзейнасці — Полацкае княства. Такі быў галоўны гісторычны ўрок, які выцякаў з факта князявання Усяслава ў Кіеве.

ВЯРТАННЕ Ў ПОЛАЦК І БАРАЦЬБА ЗА ЯГО

Аднак Усяслаў, уцёкшы ў Полацк, доўга там не змог быць. Праўда, гісторыя яго выгнання адтуль у крыніцах вельмі супярэчлівая. Адны з іх гавораць, што гэта зрабіў сам Ізяслав, які вярнуў сабе кіеўскі пасад³⁵¹. Паводле ж Густынскага летапісу, Я. Дlugаша, М. Стрыйкоўскага і Кромера, у паходзе на Полацк удзельнічалі польскія войскі на чале з Баляславам, магчымасць чаго адмаўляць нельга. Летапіс ясна сведчыць, што паход Ізяслава і Баляслава быў найперш накіраваны «на Всеслава»³⁵². Як вядома, кіяўляне не дазволілі Ізяславу ўступіць у іх горад з польскім войскам³⁵³, і яно, каб яго паход не быў дарэмны, было выкарыстана супроць Полацка. У Густынскім летапісе добра пасведчана, як шчодра аддзячыў Ізяславу Баляславу за дапамогу ў барацьбе з Усяславам: «Пребысть же тогда Болеслав в Киеве время не мало, всякое утехи наслаждаясь, Изяслав даяше во всем доволство, дондеже совершение погнанша Всеслава из Полоцка»³⁵⁴. Калі такое сапраўды было, то гэта з’явілася другім пасля 1013 г. у Тураве польскім умяшаннем у беларускія справы. Мы асабліва падкрэсліваем гэта, бо пройдзе час і польскі націск на Беларусь стане сталым фактам яе гісторыі.

Трохі іначай гісторыя выгнання Усяслава з Полацка выкладзена ў тацішчайскіх матэрыялах. У іх сказана, што не Ізяслав хадзіў на Полацк, а што ён па радзе сваіх братоў паслаў туды сына Мсціслава (у Густынскім летапісе ён названы Мечыславам), які, выгнаўшы Усяслава з Полацка, сеў на яго месца³⁵⁵.

Крыніцы нічога не гавораць, ці аказаў Усяславу якое-небудзь супраціўленне сваім ворагам. Магчыма, што яму не

хапіла часу гэта зрабіць, бо кіеўскія войскі гналіся за ім следам і ён вымушаны быў пакінуць Полацк. Не меў падставы І. Бяляеў лічыць, што Ізяслав уступіў у Полацк, карыстаючыся адсутнасцю тут Усяслава, які нібыта ў гэты час рабіў паход на Ноўгарад. Але ж у летапісе сказана, што Ізяслав «прогна Всеслава ис Полотьска»³⁵⁶. Тоэ, што ў Полацку быў пасаджаны Мсціслав, а пасля яго рантоўнай смерці (ці не быў ён атручены палаchanамі?) другі сын Ізяслава Святаполк, сведчыць, што Кіеў працягваў сваю палітыку на падначаленне сабе Полацка.

Але дзе знайшоў сабе прыстанішча Усяслаў пасля выгнання з Полацка? Адзін з летапісаў³⁵⁷, а таксама М. Стрыйкоўскі³⁵⁸ гавораць, што Усяслаў уцёк да варагаў. Аднак з паведамлення Наўгародскага I летапісу відаць, што Усяслаў апынуўся на зямлі фінскага племя водзі³⁵⁹ (пазней па гэтым племяннай назве атрымала назуву адна з наўгародскіх пяцін). Зазначым, што, магчыма, паміж М. Стрыйкоўскім і Наўгародскім летапісам у гэтым пытанні няма супяречнасці, бо, на думку некаторых даследчыкаў, пад варагамі ў старажытнасці разумелі фінскія плямёны. Можна толькі рабіць здагадкі, чаму менавіта тут знайшоў сабе прыстанішча Усяслаў. Магчыма, у гэты час водзь мела варожыя адносіны з Ноўгарадам і, каб узначаліць напад на яго, прыняла да сябе славутага полацкага князя. А магчыма і іншае. Успомнім, што пры нараджэнні Усяслава прысутнічалі валхвы. Ф. Буслаеў у свой час супастаўляў паданне аб славенскім Валхве з былінным Волхам Усяславічам, правобразам якога быў Усяслаў Полацкі. На падставе гэтага М. Кастамараў указаў на рannія сувязі крывічоў з фінамі-чуддзю. Усё гэта наводзіць на думку, ці не была маці Усяслава фінскага паходжання, у прыватнасці з водзі. Магчыма, таму ён і накіраваў свой шлях у водзь, бо ведаў, што яго там прымуць як роднага па крыві. Гэта ў сваю чаргу можа тлумачыць тое, што Усяславу ўдалося без цяжкасцей падняць водзь на свайго даўняга праціўніка — Ноўгарад. Як бы там ні было, а 23 кастрычніка 1069 г. у пятніцу ў 6 гадзін дня³⁶⁰ (рэдкая для летапісаў храналагічна дакладнасць) Усяслаў падышоў да Ноўгарада. Незалежна ад таго, адкуль ішла ініцыятыва гэтага паходу — ад водзі ці ад Усяслава, — ён быў на карысць апошняму. Паводле В. Тацішчава, гэты паход быў спробай Усяслава авалодаць Ноўгарадам³⁶¹. Такой жа думкі прытрымліваецца і Л. Аляксееў³⁶². Але наўрад ці мог ставіць такую мэту перад сабой Усяслаў, не абапіраючыся на Полацк, з дапамогай толькі водзі. Мы думаем, што гэты паход быў прадпрыяты Усяславам як помста за дзейнні Кіева супроць Полацка. Такое сталае імкненне полацкіх князёў нанесці

ўдар па Ноўгарадзе цалкам зразумела: б'ючы па Ноўгарадзе, яны білі адначасова і па Кіеве, дакладней — па яго паўночным флангу. Рабіць паход на далёкую паўднёвую сталіцу для палачанаў было, зразумела, нявыгаднай справай. Іншае — паўночная сталіца, якая ляжала амаль пад бокам.

Відаць, для наўгародцаў на чале з князем Глебам Святаславічам з'яўленне Усяслава з воддзю не было нечаканым. Яны паставілі сваё войска ля Звярынца на р. Гзені, якое адразу ўступіла ў бой. Па ўсім відаць, што пазіцыя наўгародцаў была выгаднейшай і войска іх было большае, у выніку чаго «важанам была вялікая сеча і загінула іх шмат без ліку»³⁶³, а князь Усяслаў трапіў у палон, але адразу і быў адпушчаны (Л. Аляксееў чамусыці беспадстаўна лічыць, што Усяслаў выратаваўся ўцёкамі³⁶⁴). Такое абыходжанне з Усяславам магло гаварыць аб вялікай павазе наўгародцаў да яго асобы. Ацэнваючы значэнне гэтага паходу, нельга яго лічыць безвыніковым для Усяслава ці нават дарэмным. Якніяк, а Ноўгарад у выніку яго меў пэўныя страты і ахвяры, у той час як Усяслаў ваяваў не сваёй полацкай, а чужой сілай. І ўжо гэта няўдача ніколькі не стрымала мэтанакіраванай натуры полацкага Чарадзея, не адараўала яго ад галоўнай справы сваёй у той час — вызвалення Полаччыны з-пад улады Кіева. На два гады знік Усяслаў са старонак летапісаў. І такі правал у інфармацыі пра яго даў зноў-такі волю даследчыкам для выкazвання розных меркаванняў. Л. Аляксееў нават лічыць, што Усяслаў апынуўся ў Тмутаракані, дзе знаходзілі сабе прыстанішча ўсе пакрыўджаныя князі. Аднак довады даследчыка, што Тмутаракань не мела цяпер князя, паколькі Глеб Святаславіч, відаць, пакінуў яе ў 1068 г., вельмі хісткія: у 1068 г., ён будучы наўгародскім князем разбіў Усяслава на Гзені. Значыць, у гэты год там быў іншы князь. І толькі не Усяслаў. І ўжо ніяк не мог ён з Тмутаракані ісці на Полацк у 1071 г. На думку І. Блягіева, Усяслаў, абапіраючыся на літоўцаў (а Банэль дадае да іх эстаў, ліваў, семігалаў і інш.), увесе гэты час ваяваў за вяртанне сабе Полацка, чаго і дабіўся, выгнаўшы адтуль Святаполка. І з гэтай думкай увогуле можна пагадзіцца. Тым болей што Усяславу за першыя 20 гадоў свайго князявання, магчыма, удалося падначаліць шэраг балцкіх і фінскіх плямёнаў, што жылі на заход ад Полацка ў Падзвінні, а таксама ў Панямонні. Гэта і магло з'явіцца адной з важнейшых яго апор у пачатай ім барацьбе з Кіеўскай дзяржавай. Таму і цяпер ён мог разлічваць на сілы гэтых іншапляменнікаў. Пазней мы ўбачым, што ў сярэдзіне XII ст. некаторыя з полацкіх князёў у сваіх ваенных дзеяннях выкарыстоўвалі толькі іншапляменную раць, як, напрыклад, унук Усяслава

Валадар Глебавіч. Таму такое не выключана і для Усяслава. Яго паход з воддзю — яскравы гэтаму прыклад. Аднак сказанае не азначае, што Усяслаў не разлічваў у гэты час на свае палачанская сілы. Умовы для іх збірання складаліся вельмі спрыяльныя. Гаспадаранне кіеўскіх намеснікаў у Полаччыне, якое, бяспрэчна, суправаджалася яе арабаваннем з мэтай непамернай нажывы, і аблегчыла Усяславу вяртанне на полацкі пасад³⁶⁵.

Вядома ж, палачане, якія мелі сваю княскую дынастыю, а ў той час гэта было вельмі важным, паколькі падкрэслівала палітычную самастойнасць, не маглі змірыцца з прадстаўнікамі чужой дынастыі. У такіх абставінах каларытная, амаль легендарная постаць Усяслава не магла не прыцягнуць да сябе надзею ўсёй зямлі на вызваленне. Быў улічаны і важны знешні фактар: якраз у гэты час полаўцы ваявалі ля Растваўца і Няяціна — гарадоў на паўднёвым заходзе ад Кіева. Гэта, вядома, адцягнула на некаторы час увагу Кіева ад Полацка, што ў сваю чаргу аблегчыла ўступленне Усяслава ў Полацк. Цяжка зразумець, чаму Д. Леонардаў гэтую падзею адносіў да 1070 г.³⁶⁶, хоць ва ўсіх кропіцах яна пададзена пад 1071 г. У В. Тацішчава сказано, што Усяслаў неспадзяўна («нечаянно») прыйшоў з войскам да Полацка і выгнаў адтуль Святаполка³⁶⁷. І гэтому можна верыць, бо так адбываўся ўсе ранейшыя паходы Усяслава, гэта было тыповай рысай яго веннага майстэрства.

Вядома ж, вяртанне Усяслава ў Полацк не магло доўга заставацца незаўважаным для Кіева. Адно толькі незразумела, чаму барацьбу з Усяславам узнакаліў не выгнаны ім з Полацка Святаполк (у будучым вялікі кіеўскі князь), а яго брат Яраполк, які ў тым жа 1071 г. разбіў Усяслава ля Галацічаска³⁶⁸. Дзе знаходзіўся гэты горад у Полацкай зямлі (а можа, і не ў ёй), навука пакуль не высветліла. (Тут будзе дарэчы здзяйсніць, што гэта назва ў розных кропіцах мае розныя варыянты, як «Голятическ», «Волотицк» і інш., на што павінны звярнуць увагу даследчыкі.) Кропіцы нічога не гавораць пра вынікі паражэння ля Галацічаска для лёсу Усяслава як полацкага князя. І толькі ў В. Тацішчава адзначана, што Яраполк, разбіўшы Усяслава, завалодаў Полацкам³⁶⁹. І гэта апошняе аспрэчваецца даследчыкамі. Аднак тое, што аб гэтым гаворыцца толькі ў Тацішчава, не з'яўляецца довадам. Нельга забывацца, што В. Тацішчава, у адрозненне ад іншых гісторыкаў, чытаў Полацкі летапіс, а ў ім, вядома, полацкая гісторыя была адлюстравана больш дэталёва. У карысць таго, што Усяслаў не быў выгнаны з Полацка ў выніку паражэння 1071 г., магло быць тое, што старожытны Галацічаск знаходзіўся на месцы сучаснага Го-

лацка, у 30 км на паўднёвы ўсход ад Менска. Перамогшы Усяслава на паўднёвым рубяжы Полаччыны, Яраполк, як і ў 1067 г. Яраславічы пасля Нямігскай бітвы, мог не рызыкнуць пайсці на Полацк. Аднак месца заходжанне Галацічанска на месцы Голацка з'яўляецца праблематычным, паколькі тут няма слядоў умацаванага цэнтра³⁷⁰. Але не мае істотнага значэння, ці захапіў Яраполк полацкі пасад, ці не. Больш істотнае тое, што к 1073 г. яго ўжо там не было, бо гаспадаром Полаччыны зноў стаў Усяслаў. Такім чынам, падзеі 1066—1073 гг., як і падзеі 975—988 гг. і 1021 г., зноў пацвердзілі той неаспрэчны факт, што Полаччына, нягледзячы на часовыя паражэнні, знаходзіла сілы і волю для змагання за сваю самастойнасць, заваёўвала яе і гэтым самым паказвала сваю непераможнасць. І ўсё ж, нягледзячы на гэта, палітыка Кіева да Полацка заставалася ў цэльым ранейшай. І толькі часова з прычыны неспрыяльных для яго ўнутраных ці знешніх акалічнасцяў ён ішоў на прымірэнне ці нават на саюз з Полацкам, што адбылося ў 1073 г., калі славуты паўднёварускі трывумвірат, які амаль на працягу 20 гадоў (з часу смерці Яраслава Мудрага ў 1054 г.) здаваўся выключна трывалым ці нават вечным, раптам даў глыбокую трэшчыну і распаўся. Праўда, некаторыя даследчыкі зусім слушна ўказвалі на тое, што гэты распад пачаўся намнога раней. Непасрэднай прычынай развалу трывумвірату з'явілася імкненне Ізяслава далучыць у якасці кампенсацыі за страту Полацка да свайго кіеўскага ўладання і Ноўгарада, у якім сядзеў сын Святаслава Глеб, пасаджаны тут сваім бацькам у 1069 г., калі Ізяславу быў у выгнанні. І вось для ажыццяўлення сваёй мэты Ізяславу нібыта і ўвайшоў у зносины з Усяславам³⁷¹. Аднак трэба зазначыць, што наўрад ці спадабалася б Усяславу ідэя непасрэднага далучэння Ноўгарада пад кантроль кіеўскага князя, бо гэта пабольшвала б сілу Кіева, што не было ў інтарэсах полацкага князя. Летапіс ускладае ўсю віну за ўзнікненне «каторы» паміж Яраславічамі на Святаслава. Менавіта ён, ведаючы аб непапулярнасці Ізяслава сярод кіяўлянаў і прагнучы «вялікай улады», пайшоў на гавораваць Усеваладу, каб прыцягнуць яго на свой бок, што «Ізяслав сватится (у Іпацьеўскім летапісе «встаёт». — M. E.) со Всеславом, мысля на наю... имат нас прогнati»³⁷².

Гісторыкі разыходзяцца ў ацэнцы магчымасці ажыццяўлення саюзу Ізяслава з Усяславам. В. Данілевіч меркаваў, што іх пераговоры ні да чога не прывялі, паколькі Святаслав і Усевалад, даведаўшыся пра іх, паспяшаліся прагнаць брата з кіеўскага пасада³⁷³. Сапраўды, у крыніцах нічога не сказана пра тое, ці зрабіў што-небудзь Усяслаў, каб выратаваць Ізяслава ад паражэння. Л. Аляксееў жа лічыць,

што саюз паміж Ізяславам і Усяславам адбыўся, тлумачачы гэта тым фактам, што жонкай менскага князя Глеба (сына Усяслава) з'яўлялася дачка Яраполка (сына Ізяслава Яраславіча) і што гэтыя заручыны (дачка Яраполка толькі што нарадзілася, і жаніцьба Глеба была значна пазней) адбыліся ў 1073 г., як замацаванне палітычнага саюзу Ізяслава з Усяславам.

Для нас усе гэтыя падзеі і асабліва слова Святаслава пра «святынство» Ізяслава з Усяславам (незалежна ад того, ці было гэта выдумкай Святаслава, ці сапраўднасцю) асабліва каштоўныя тым, што яны з'яўляюцца бяспрэчным доказам, што Усяслаў канчатковая ўмацаваўся на полацкім пасадзе (інакш не было б сэнсу для Святаслава палохаць гэтым Усевалада) і што Полацк па-ранейшаму меў вялікую рэальнью сілу, паколькі саюз з ім мог прывесці да паражэння Святаслава і Усевалада. Цяжэй вытлумачыць, чаму Святаслаў, які сядзеў на кіеўскім пасадзе да самай смерці ў 1076 г. і які ведаў нібыта пра варожую змову Ізяслава і Усяслава супроты яго, не чапаў Усяслава. Гэта тым болей дзіўна, калі прыгадаць, што Святаслаў асабліва быў варожа настроены супроты Полацка і Усяслава. Успомнім, што ён быў ініцыятарам жорсткай расправы з жыхарамі Менска ў 1067 г. і клятваадступніцтва пры захопе Усяслава ў палон каля Орши. Хутчэй за ўсё ён бачыў, што сваёй барацьбой з Полацкам ён мог аблегчыць зварот у Кіеў выгнанага ім Ізяслава, што, як паказалі далейшыя падзеі, было ўвесел час мэтай апошняга.

На гэтым перапынім разгляд полацкай гісторыі і звернемся да гісторыі Тураўшчыны і Смаленшчыны ў канцы XI ст.

КІРУНКАМ НА СВОЙ ШЛЯХ

Паколькі Тураўская зямля палітычна была моцна звязана з Кіевам, то і падзеі яе гісторыі ў многім залежалі ад тых змен, што адбываліся на велікакняскім пасадзе. Сапраўды, мы ведаєм ужо, што Тураў яшчэ пры жыцці Яраслава быў аддадзены яго сыну Ізяславу, які валодаў ім і тады, калі быў князем наўгародскім, і тады, калі стаў вялікім князем. Усё гэта, як мы адзначалі вышэй, было паказчыкам эканамічнай і палітычнай важнасці Турава для Кіева. Немагчыма што-небудзь пэўнае сказаць пра становішча Турава ў час сямімесячнага заходжання Усяслава на кіеўскім пасадзе. Не выключана, што, карыстаючыся сваім становішчам, Усяслаў па традыцыі паднажалі Тураў непасрэдна сабе. Магчыма і тое, што ён, як адзначалася, заходзячыся на велікакняскім пасадзе і больш адчуваючы сябе полацкім, чым кіеўскім,

князем, далучыў Тураў да полацкіх уладанняў. Аднак Ізяслава скора аднавіў сваю ўладу над Кіевам, жорстка расправіўшыся з прыхільнікамі Усяслава, што аўтаматычна вярнула яму і Тураў. Аднак у 1073 г. Ізяслав быў выгнаны з Кіева сваім братам Святаславам у саюзе з другім яго братам Усеваладам, за што апошні ў падзяку за дапамогу і атрымаў Тураў. Праўда, на гэта ўказваюць толькі вельмі цымляныя словаў «Павучання» Уладзіміра Манамаха — сына Усевалада: «Та оттуда (адкуль, цяжка зразумець, ці з Чэшскага лесу, ці з Ноўгарада) Турову, а на весну та Переяславлю, таже Турову»³⁷⁴. Усё гэта робіць магчымым, што нейкі час тураўскім князем быў і Манамах. М. Доўнар-Запольскі расшыфраваў прыведзеныя словаў Манамаха так: гэты князь хадзіў за Тураўскую воласць з ляхамі і, перазімаваўшы ў Тураве, на вясну хадзіў да бацькі ў Переяславль, а адтуль зноў у Тураў³⁷⁵. Але са смерцю Святаслава ў 1077 г. і вяртаннем у Кіеў Ізяслава гэтае становішча, відаць, пέрамянілася. Аднак праз год памёр і Ізяслав, і ў Кіеве на доўгі час (да 1093 г.) умацаваўся Усевалад. Каб забяспечыць большую трываласць свайго становішча, ён аддае сыну Ізяслава — Яраполку — у прыдачу да Валыні і Тураў. (Мы ўжо раней адзначылі, што гэта акалічнасць дае магчымасць меркаваць, што пры жыцці Ізяслава Яраполк быў яго намеснікам у Тураве.) Праўда, у гэтых адносінах сведчанні супяречлівыя. Густынскі летапіс паказвае, што Яраполк княжыў толькі ў Ноўгарадзе Валынскім, а ў Тураве быў пасаджаны яго брат Святаполк. Відаць, гэта і дало падставу I. Івакіну сцярджаць, што Святаполк хадзіў на Полацк у 1078 г. разам з Манамахам і полацкім князем, асабліва варожы суседню Полацку³⁷⁶. Паводле В. Тацішчава, Тураў дастаўся Давыду Ігаравічу, у М. Стрыйкоўскага мы чытаем, што тут быў пасаджаны сын Усевалада, брат Манамаха. Пагодзін лічыў, што Тураў — вотчына Яраполка, якому Усевалад прыдаў Валынь. Аднак далейшыя падзеі паказалі большую верагоднасць першага сведчання. Выказвалася думка, што факт прыдачы Турава да Валыні быў сімптомам упадку значэння Тураўскай зямлі³⁷⁷, паколькі Усевалад не меў сувязяў з Захадам, падобна Ізяславу. І таму Тураў не быў важным для яго³⁷⁸. Аднак Яраполку, найперш як валынскому князю, прыйшлося весці барацьбу з Давыдам Ігаравічам і Расціславічамі, што раней страцілі валынскія ўладанні і зараз рагышлі іх вярнуць сабе. Ім нават удалося выгнаць Яраполка ў 1084 г., але з дапамогай Манамаха ён вяртаецца ва Уладзімір Валынскі. Аднак, незадаволены тым, што Усевалад за кошт яго валынскага ўладання надзяліў Давыда Ігаравіча, ён, у дадатак да гэтага, будучы падбухтораны «злымі» дарад-

чыкамі, выступае супротив Усевалада, але церпіць паражэнне ад Уладзіміра Манамаха і бяжыць, як і яго бацька раней, «у ляхі». Валынь і, пэўна ж, Тураў аддаюцца Давыду Ігаравічу. У 1087 г., страціўшы надзею атрымаць дапамогу ад палацікаў, Яраполк вяртаецца назад, мірыща з Усеваладам і атрымлівае назад свае ўладанні, але ў скорым часе ён быў забіты падасланым, відаць, Расціславічамі (яны прэтэндавалі на Валынь) забойцамі Нярадцам. Летапісец у ўплывовых слоўах напісаў яго некралог, адзначыўшы станоўчыя якасці Яраполка і як князя, што цярпеў несправядлівую ганені ад іншых князёў, і як хрысціяніна, што вызначаўся лагоднасцю, пакорлівасцю, любоўю да бедных і г. д. Наўрад ці гэта харектарыстыка адпавядала сапраўднасці, бо з іншых летапісных паведамленняў ён выступае як чалавек нерашучы, які, пачаўшы туго ці іншую справу, упадаў у роспач, не верачы ў шчаслівы зыход, адмаўляючыся ад барацьбы. Гэта ў пэўнай ступені абумовіла тое, што яму не ўдалося ўмацаваць за сабой, а тым самым і за сваімі нашчадкамі Валыні і Турава. Напомнім, што гэта ён у 1069 г. разбіў Усяслава Полацкага ля Галацічска, што можа нейкім чынам сведчыць пра яго вайсковае майстэрства. Як мы ведаем, будучы адначасова валынскім і тураўскім князем, Яраполк не сядзеў ў Тураве і, магчыма, кіраваў ім праз свайго намесніка. І хоць Тураў быў дадзены Яраполку ў прыдачу, усё ж у вачах тагачасных князёў ён уяўляў паасонную адзінку, тым самым яшчэ раз сведчачы, што ён пры вялікай залежнасці ад Кіева не траціў свой палітычны і этнографічны твар.

Палітычнае значэнне Турава яшчэ больш узрасло пры Святаполку, які замяніў свайго брата Яраполка ў якасці тураўскага князя (менавіта тураўскага, бо Валынь была аддадзена Давыду Ігаравічу). Да гэтага, як мы ўжо ведаем, Святаполк княжыў у Ноўгарадзе. Зразумела, што такі добраахвотны яго пераход быў абумоўлены палітычным разлікам: Тураў знаходзіўся ў непасрэднай блізкасці да Кіева і таму адсюль лягчэй было завалодаць великакняскім пасадам пасля смерці Усевалада. Апроч таго, у выпадку з'яўлення супернікаў адсюль лягчэй было заручыцца дапамогай палацікаў і венграў. Святаполк хацеў з Турава кіраваць Ноўгарадам, але апошні, відаць, убачыў у гэтым прыніжэнне свайго становішча. Апроч таго, наўгародцы ўзненавідзелі яго як прагавітага князя. Усё гэта і прывяло да таго, што Ноўгарад адмовіўся і ад яго, і ад яго сына і дамогся іншага князя, якім стаў сын Уладзіміра Манамаха — Мсціслаў. У выніку гэтага кола інтэрэсаў Святаполка, як і ўсіх Ізяславічаў, звузілася і абмежавалася толькі Туравам. Гэта акалічнасць, бяспрэчна, змушала Святаполка, маючи апору толькі ў Тураве, прані-

кацца яго інтарэсамі, зжывашца з ім, што за пяць гадоў (1088—1093) яго непасрэднага праўбывання ў Тураве яму ў значнай ступені і ўдалося. Гэта праяўлялася і ў час знаходжання яго ў Кіеве, куды пасля смерці Усевалада ён без ніякіх перашкод з боку Уладзіміра Манамаха перайшоў у 1093 г., застаўшыся па традыцыі і князем тураўскім. Не карыстаючыся сімпатыяй і папулярнасцю ў кіяўлянаў, як раней і ў наўгародцаў, ён у значнай ступені павінен быў арыентавацца на Тураў, і таму велікакняскі пасад не засланяў ад яго пасада тураўскага князя. Тураўскія баяры не былі бескарыслівыя. Нездарма ж яны разам з Святаполкам у Кіеў паслалі сваю дружыну, якую кіеўскі летапісец абразліва называе «несмышлёнай» і якая напамінала Святаполку пра тураўскія інтарэсы. Мала таго, ён неаднаразова выязджаў у Тураў і Пінск, гэтым самым нагадваючы тураўскому земству, што ён па-ранейшаму не забывае пра яго. Калі ў летапісе гаворыцца пра «пінянаў» у войску сына Святаполка Мсціслава, то гэта таксама яўнае ўказанне на адну з важнейшых крыніц вайсковай магутнасці Святаполка. Сказане сведчыць, што Тураў змог, будучы ў падначаленым становішчы, знаходзіць спосабы і магчымасці дбаць пра свае інтарэсы, высоўваць іх на першы план перад кіеўскімі. А гэта значыць, што Тураўшчына, як і ўсе ўсходнеславянскія землі, толькі сваім шляхам ішла да палітычнага адасаблення. Вось чаму не мае пад сабой грунту сцверджанне, што для феадалаў Тураўскай зямлі нехарактэрнымі былі яшчэ сепаратысцкія тэндэнцыі, харектэрныя для іншых земляў Русі³⁷⁹. Паколькі большая частка князявання Святаполка ў Кіеве прыпадае на пачатак XII ст. (да 1113 г.), то мы правоўкім яго разгляд у наступным раздзеле.

Зараз жа ўкажам на бяспрэчны рост гарадскіх цэнтраў у Тураўскай зямлі. Так, пад 1097 г. у летапісе ўпершыню ўпамінаецца Пінск³⁸⁰. Тоё, што ён названы побач з Туравам, гаворыць пра яго значнасць ужо ў гэты час, што і пацвердзілася ў будучым, калі Пінск па сваім развіцці абагнаў Тураў. Як было адзначана вышэй, Берасце ўжо намнога раней трапіла на старонкі летапісу. У 1099 г. яно зноў з'явілася там як месца, дзе Святаполк вёў пераговоры з палякамі. Гэты запіс ясна сведчыць, што Берасце ўваходзіла ў склад Тураўскай зямлі. Тоё ж пацвердзіла і паведамленне пад 1101 г., дзе гаворыцца, што князь Яраслаў Яраполкавіч хадзеў захапіць Берасце як частку Тураўскага княства, якім у свой час вылодаў яго бацька Яраполк Ізяслававіч. Адсюль добра відаць і ўдзельнае становішча Берасця. Узвышэнне Пінска і Берасця пацвярджае, што і Тураўскую зямлю не абмінуў працэс далейшага эканамічнага развіцця, што і

прыводзіла да паступовага яе драблення. А гэта значыць, што яна, нягледзячы на сваю закінутасць сярод балот і пущчаў, знаходзілася ў рэчышчы прагрэсіўнага грамадскага развіцця.

Смаленскую гісторыю 60—70-х гг. мы ўжо закраналі, разглядаючы полацкія падзеі, з якімі яна шчыльна звязана. Як бачна, Смаленск побач з Туравам па-ранейшаму быў моцна прывязаны да Паўднёвой Русі, што, як мы ведаем, тлумачыцца яго ключавым становішчам на вялікім гандлёвым шляху і яго стратэгічным значэннем, адкуль для Кіева ляжалі дарогі на Ноўгарад, Растоў і Суз达尔 і асабліва на Полацк. Нездарма ж Манамах, стаўшы князем чарнігавскім і смаленскім, адразу ж аднавіў вайну з Полацкам. Але такое залежнае становішча ніколькі не азначала палітычнага амаяцвення Смаленска. Немалое значэнне мела разуменне Смаленскам свайго эканамічнага патэнцыялу, які з цягам часу ўсё рос і гэтым самым рыхтаваў грунт для палітычнага адасаблення. Пра багацце Смаленска можа даць яскравае ўяўленне тое, што Манамах у красавіку 1078 г., праўбыўши тут толькі дзевяць месяцоў, дае свайму бацьку Усеваладу, відаць, як выкуп і даніну, трыста грэўняў золата, што з'яўлялася выключна вялікай сумай. Зразумела, смаленскія феадалы, купцы і іншы люд не моглі не адчуваць усяго цяжару залежнасці, якія навочна выяўляюцца ў tym багацці, што плыло з іх рук. І гэта выявілася, як толькі натрапіўся зручны выпадак. У 1095 г. Смаленск сваёй волій узяў сабе ў князі выгнанага з Ноўгарада Давыда Святаславіча, і апошні, відавочна, выконваючы волю смаленцаў (інакш навошта было яго браць да сябе), становіща ўварожыя адносіны і да вялікага князя Святаполка, і да Манамаха. Апроч таго, яны далі брату Давыда Алегу, праўда не пусціўши яго ў Смаленск, апалчэнне, з якім ён наносіць у Мурамскай зямлі паражэнне сыну Манамаха — Ізяславу. Таму натуральна, што ў 1096 г. злучаныя сілы Святаполка і Манамаха рушылі супроць Давыда і змусілі яго адмовіцца ад дапамогі брату Алегу. Праўда, Давыд захаваў за сабою смаленскі пасад, дзе і быў да 1097 г., калі на яго месца, паводле расэння Любецкага з'езда, зноў сеў Манамах. Такім чынам, прыняццем да сябе Давыда і сваімі дзеяннямі ў палітычных падзеях 1095—1096 гг. Смаленск яскрава заявіў пра імкненне да палітычнага выдзялення³⁸¹. Усё гэта і было ўлічана Манамахам. Атрымаўши зноў ва ўладанне Смаленск, ён рэзка мяняе адносіны да яго. Калі раней Манамах імкнуўся прывязаць Смаленск да сваёй паўднёвой метраполіі — Переяславаўлі — і дабіўся падначалення смаленскай царквы Переяславаўскаму епіскапству, што разам з сістэмай пасадніцтва

абурала смаленцаў, то цяпец ён, баючыся зноў страціць Смаленск, вымушаны быў дабіцца для яго асбнага епіскапства, вынікам чаго быў пачатак пабудовы саборнай царквы, якая сваімі памерамі раўнялася амаль Сафійскаму сабору ў Ноўгарадзе³⁸². Адначасова Манамах замест пасадніка пакінуў у Смаленску свайго сына Святаслава, што таксама падкрэслівала ўзрослае палітычнае значэнне гэтай зямлі.

АДНА З САМЫХ КРЫВАВЫХ

Але зноў вернемся да полацкай гісторыі. Мірнае жыццё Полацка працягвалася толькі трывадлы. Трэба думаць, што гэты час быў выкарыстаны Усяславам для ўнутранага ўмацавання, паколькі ён не мог не прадбачыць узнайління ранейшай палітыкі з боку кіеўскіх князей да Полацка, што і адбылося пасля смерці Святаслава ў канцы 1076 г. Менавіта з гэтага часу зноў наступае для Полацкай зямлі пара, магчыма, адна з самых крываўых, якая пягнулася звыш дзесяцігоддзя. Паколькі выкананіем гэтага наступлення на Полацкую зямлю быў Уладзімір Манамах, які ў гэты час не з'яўляўся вялікім кіеўскім князем, то, магчыма, таму гэтыя падзеі не трапілі на старонкі летапісаў і знайшли сваё адбіткі, часамі вельмі цымнае, у т. зв. «Павучанні» гэтага князя.

У літаратуры дамінуе думка, што паход Манамаха на Полацк летам 1077 г. быў адказам на набег Усяслава некалькі раней на Ноўгарад³⁸³. Аднак гэта непасрэдна не выцякае з тэксту «Павучання»: «Святослав умре, и яз пакы ходив Смолиньску, а и — Смолиньска той же зиме та к Новугороду, на весну Глебови в помочь; а на лето со отцем под Полтеск». З прыведзеных слоў нельга зрабіць пераканаўчым сцверджанне пра напад Усяслава на Ноўгарад і помсту яму за гэта з боку Манамаха. Сапраўды, апошні мог прыйсці ў Смаленск, які пасля смерці Святаслава (27.12.1076 г.) і ўсталявання на кіеўскім пасадзе яго бацькі Усевалада дастаўся яму ў прыдачу да Чарнігава недзе ў канцы 1076 г. (тады сакавіцлага, а паводле нашага календара ў пачатку 1077 г.). Але неўзабаве гэтай жа зімой ён ідзе да Ноўгарада, а вясной Глебу Святаславічу (наўгародскому князю) на помач. Такім чынам, выходзіць, што Манамах двойчы быў заняты наўгародскімі справамі. Грунтуючыся на гэтых вельмі лаканічных паведамленнях і прымяочы гэтыя два паходы Манамаха (адзін быў зімой, другі — увесну) за адзін, Д. Леанардаў прыйшоў да высновы, што паход Манамаха «Глебови в помочь» быў зроблены супроць Усяслава, які напаў на Ноў-

гарад, але выкрутлівы полацкі князь паспей уцячы ў Полацк, што і выклікала неабходнасць паходу на апошні летам 1077 г. Аднак прыведзены ўрывак з «Павучання» не дае падставы аўядноўваць два паходы Манамаха ў адзін, бо першы з іх, як ясна ўказвае тэкст, адбыўся зімою, а другі — вясною. Апроч гэтага, ёсьць указанні на тое, што Глеб у гэты час ваяваў з чуддзю (Банэль), гэта тым больш верагодна, бо Глеб сапраўды загінуў ў 1079 г. у барацьбе з гэтым племем. І таму магчыма, што два паходы Манамаха да Ноўгарада і выкліканы былі гэтай акалічнасцю, а не нападам Усяслава на Ноўгарад. Калі ўжо гаварыць аб магчымасці нападу Усяслава на Ноўгарад, то больш верагодна ён мог адбыцца тады, калі Манамах хадзіў у помач Глебу, г. зн. калі апошніга з войскам не было ў Ноўгарадзе, які застаўся безабаронным. Аднак застаецца незразумелым, чаму на гэты напад не ішоў разам з Манамахам наўгародскі князь, які найперш і павінен быў гэта зрабіць. Усё сказаное дазваляе выказаць меркаванне, што паход Манамаха на Полацк летам 1077 г. меў самастойнае значэнне. У такім выпадку што ж паслужыла прычынай да яго?

Успомнім, што Манамах пасля смерці Святаслава ў канцы 1076 г. стаў князем адначасова і ў Чарнігаве, і ў Смаленску, а іх землі былі ў непасрэднай блізкасці да полацкіх уладанняў. Гэтым мы і тлумачылі раней асаблівую нянявісць чарнігавскага князя да Усяслава ў 1067 г. Гэту нянявісць успрыняў Манамах удвая, завалодаўшы Чарнігавам і Смаленскам, асабліва апошнім. Тое, што ён разам з сваім бацькам адразу пайшоў на Полацк, гаворыць пра яго намер заваяваць усю Полацкую зямлю. Такім чынам, супроць яе і цяпец быў накіраваны, па сутнасці, сілы ўсёй Паўднёвой Русі. Аднак, і на гэта ўказываюць усе даследчыкі, тое, што Манамах замаўчаў вынікі гэтага паходу, сведчыць аб яго правале. Але моц Полацкай зямлі, яскрава выяўленая ёю пры адбітцы націску паўднёвых сіл, ніколькі не астудзіла заваёуніцкіх намераў Манамаха, а, наадварот, яшчэ больш устрывожыла, бо яскрава паказала на яе небяспеку для яго і таму ўмацавала ў ім імкненне давесці справу да канца. Для ажыццяўлення гэтага склалася і спрыяльная палітычная кан'юнктура. Хоць бацька Манамаха — Усевалад — і ўступіў кіеўскі пасад свайму брату Ізяславу, аднак апошні паслаў княжыць у Ноўгарад сына Святаполка — даўняга ворага Усяслава. Вось з ім зімою 1078 г. (а на думку некаторых даследчыкаў, пасля гэтага года³⁸⁴) цяпец ужо з сіламі Паўночнай і Паўднёвой Русі, падмацаваных яшчэ і ардою полаўцаў (паводле С. Салаўёва і С. Кастамараўа, гэта было першае ў практыцы міжусобнай барацьбы выкарыстанне палавецкай сілы), Ма-

намах зноў з'явіўся ля сцен Полацка. Але, як і ў папярэдні раз, дзякуючы выключнаму вайсковаму майстэрству Усяслава і стойкасці яго войска і палачанаў, Полацк не быў узяты. Помсцячы за гэта, Манамах і Святаполк «ожгош» Полацк, г. зн. спалілі ўсе яго ваколіцы. Аднак гэтым Манамах не абмежаваўся. І калі Святаполк пайшоў у Ноўгарад, ён сумесна з полаўцамі «воюя», г. зн. рабуючы, беручы ў палон, пайшоў у кірунку Одрска. Пасля Менска, Орши і Галацічаска Одрск упамінаецца ў другой палове XI ст. на тэрыторыі Полаччыны. Аднак месцазнаходжанне яго даследчыкамі пакуль не вызнанчана. М. Карамзін атаясамляў яго з Друцкам³⁸⁵. Аднак гэта непрымальнна, бо Манамах услед за Одрскам упамінае і гэты горад. У свой час З. Даленга-Хадакоўскі выказаў меркаванне, што, як паказвае назва горада, ён мог знаходзіцца на р. Адроў, правым прытоку Дняпра (цяпер на тэрыторыі Аршанскаага р-на), і гэта мае пад сабой пэўную падставу. Сапраўды, як паказвае далейшы тэкст яго «Павучання», Манамах, вяртаючыся з гэтага паходу, «и — Смолиньска к отцю придох Чернигову»³⁸⁶. Зыходзячы з гэтага, мы можам лічыць, што Одрск знаходзіўся на шляху з Полацка на Смаленск, г. зн. на р. Адроў. Аднак супроць гэтага ёсьць два пярэчанні: першае — назва горада ад ракі Адроў будзе не Одрск, а Адроўск³⁸⁷ і другое — на ўказанай рацэ не выяўлены сляды гэтага горада³⁸⁸.

Вядома, Усяслаў не мог пакінуць без пакарання Манамаха за яго гвалтаўніцтва ў Полацкай зямлі і, выкарыстаўшы зручны момант, калі смаленскі князь разам са сваім бацькам Усеваладам быў заняты міжусобнай барацьбой з Алегам Святаславічам, восенню 1078 г. зрабіў імклівы напад на Смаленск і «ожъже» яго, г. зн. зрабіў з ім тое, што раней Манамах мах з Полацкам. Манамаха вестка пра гэта засталася, па ўсім відаць, у Чарнігаве, бо ён менавіта з чарнігайцамі «о двою коню» (г. зн. кожны з удзельнікаў гэтага паходу меў запаснога каня) памчаўся да Смаленска. Аднак Усяслава ўжо там не было, і Манамах той самай дарогай, якой адступаў Усяслаў, пагнаўся следам за ім. Але дагнаць яго не ўдалося, ён змог схавацца ў Полацку. А Манамах, памятаючы ўрокі яго двух ранейшых паходаў, не рызыкнуў болей ісці на сталіцу Полаччыны. Як і ў папярэдні раз, ён «пожег землю и повоевав до Лукомля и до Логожска, та на Дрыютск воюя». Каштоўнасць гэтага паведамлення і ў тым, што яно засведчыла існаванне ў той час яшчэ трох полацкіх гарадоў: Лукомля, Лагойска і Друцка.

Тут дарэчы будзе спыніцца на адным спрэчным пытанні. У свой час І. Івакін выказаў думку³⁸⁹, з якой згадзіліся і каментатары «Аповесці мінулых гадоў»³⁹⁰, што апісанне гэ-

тага паходу Манамахам у яго «Павучанні» ёсьць не што іншое, як больш падрабязнае апісанне папярэдняга яго паходу. Думка гэта грунтуеца на розных меркаваннях, якія нам здаюцца непераканаўчымі. Так, І. Івакін лічыў, што Святаполк пасля паходу Манамаха на Полацк у 1077 г. не мог ісці на Ноўгарад здабываць сабе пасад, на якім сядзеў Глеб Ізяславіч, паколькі ў летапісах не адлюстравана барацьба гэтых князёў. Але яшчэ М. Арцыбашаў указаў на запіс у наўгародскім летапісе, што Глеба «выгнаша... бежа заволок, а Святаполк седе на столе»³⁹¹. Не можа пераканаць і довад, што, маўляў, два гэтыя ўрыўкі маюць аднолькавы канчатак «та Чернигову». Што ж, гэта натуральна, бо як з першага, так і з другога паходаў Манамах вяртаўся ў Чарнігаву. Апроч таго, І. Івакін не растлумачыў, навошта было Манамаху пасля апісання барацьбы з Алегам Святаславічам і Барысам Вячаславічам вяртацца да апісанага ўжо раней паходу на Усяслава. Вось чаму мы прытрымліваемся думкі, што ў «Павучанні» ідзе гаворка пра два розныя паходы Манамаха. Адзінае, за што нельга ручыцца, то гэта за дакладнасць даты ўказанных падзеяў. Манамах сваё «Павучанне» пісаў дзесьці ў 1117 г. і мог (што і было) перабыцца парадак сваіх паходаў. Як мы ўжо ўказавалі, яго барацьба з Усяславам не адлюстравана ў летапісах і таму не можа храналагічна быць удакладнена, і мы вымушаны задавальняцца прыблізнай датыроўкай.

Усё гэта адносіцца і да паходу Манамаха на Менск. Розныя даследчыкі адносілі яго да розных дат: М. Доўнар-Запольскі — да 1079³⁹², Банэль і В. Данілевіч — да 1083³⁹³, І. Івакін і Л. Аляксееў — да 1084³⁹⁴, М. Арцыбашаў — да 1085 гг.³⁹⁵. На нашу думку, больш верагодныя дзве апошнія даты, асабліва першая з іх. Прывядзём поўнасцю сведчанне самога Манамаха пра гэту падзею: «И на ту осень идохом с черниговци и с половци, с читеевичи, к Минску: изъехахом город, и не оставихом у него ни челядина, ни скотины»³⁹⁶. Ці з'яўляецца гэты паход расправай Манамаха за які-небудзь учынак Усяслава? Хутчэй за ўсё што не. Па-першае, пра гэта не гаворыць і сам Манамах, а ён бы не змаўчай аў гэтым, як тое было, напрыклад, у выпадку нападу Усяслава на Смаленск. Па-другое, выраз «изъехахом (г. зн. захапіў неспадзянава і абрабаваў»³⁹⁷) город» асабліва пацвярдждае гэта. Такім чынам, гэты напад быў нечаканы. Вядома, калі б палачане зрабілі якое-небудзь дзеянне супроць Манамаха, то для іх не быў бы неспадзянавым яго набег на Менск. Усё гэта зноўтакі гаворыць пра тое, што па-ранейшаму в боку Кіева працягвалася палітыка аслаблення Полаччыны з далейшай мэтай яе падначалення. Выбар Менска для нападу не быў

Абарончы вал XI ст. Гараđиšча на Менцы

выпадковы, бо гэты горад з'яўляўся, як мы ўжо бачылі раней, фарпостам Полацкага княства на яго паўднёвых рубежах, адкуль можна было непасрэдна пагражаль кіеўскім уладанням, і таму паход Манамаха, як і паход трох паўднёварускіх князёў у 1067 г., быў найперш накіраваны супроты Менска. Аднак па сваёй жорсткасці ён пераўзышоў ранейшы напад, хоць і той быў бязлітасны. Як і раней пры паходзе на Полацк, так і цяпер Манамах пайшоў разам з полаўцамі-чышцееўцамі. Калі ўлічыць, што орды гэтых заваёўнікаў з'яўляліся тады найбольшымі ворагамі Паўднёвой Русі, то саюз з імі яскрава гаварыў, што ў вачах Манамаха Полаччына была яшчэ больш небяспечным ворагам за полаўцаў. Ужо звярталася ўвага на тое, што такая вялікая колькасць войскаў, патрэбная для перамогі над Менскам, паказвала на значны рост яго ў гэты час. І вось гэты горад быў падвергнуты знішчальному паходу. Словы, што ў ім не засталося «ні чалядзіна, ні скацины», відаць, былі ў той час прымаўкай, якая азначала поўнае абрабаванне і знішчэнне датла. Мы ўжо гаварылі раней аб верагоднасці першапачатковага знаходжання Менска на месцы сучаснага Гараđиšча на р. Менцы, адкуль і яго назва. Дык вось цалкам магчыма, што гэты напад Манамаха і паклаў канец першапачатковому Менску, паколькі археалагічныя знаходкі тут абыжкоўваюцца XI ст.

Частка ж жыхароў, якім нейкім чынам удалося выратавацца ад знішчэння ці палону, ужо, відаць, не вярнулася на

старое папялішча і пасялілася ў раёне Нямігі, перанёсшы сюды і назыву свайго ранейшага паселішча.

Паколькі напад на Менск быў раптоўны, то, натуральна, Усяслаў не мог паспець на дапамогу гораду. Манамах жа, па ўсім відаць, не ставіў сваёй мэтай ісці далей, ведаючы па ранейшым вопыце, што гэта небяспечна, і таму, задаволіўшыся ўзятай здабычай і знішчэннем Менска, вярнуўся разам са сваім войскам і полаўцамі назад. Такое бязлітаснае абыходжанне з Менскам паказвае, што не менш жорсткай расправа Манамаха і яго саюznікаў полаўцаў была і з гарадамі Одрскам, Лукомлем, Лагожскам і Друцкам. Відаць, першы з іх так і не змог адрадзіцца і таму канчаткова знік са старонак летапісаў і дакументаў. Гэта ж тлумачыць, чаму палачанае так мужна баранілі сваю сталіцу ад захопу, бо добра ведалі, што Манамах і яе мог падвергнуць поўнаму знішчэнню.

Наўрад ці быў паход на Менск апошнім актам той крывавай драмы, якую ўчыніў Манамах для Полаччыны пры Усяславе. Праўда, у сваім «Павучанні» ён болей не згадвае пра іншыя свае дзеянні супроты Полацка ў гэты час. Але летапісы сведчаць, што Манамах далёка не ўсе свае «пути» (так ён называў ягоныя паходы) упамінае ў «Павучанні». Вось чаму няма падстаў лічыць, што паходам на Менск спыніліся яго варожыя дзеянні ў адносінах да Полацка, тым больш што яны знайшлі свой працяг у пачатку XII ст., як мы ўбачым далей.

З разгледжаных фактаў яскрава выяўляеца выключна напружаны, узаемаварожы і жорсткі характар барацьбы Манамаха з Усяславам. Хоць Манамах і адмовіўся заваяваць у той час Полацк, аднак ад гэтага барацьба не стала менш вострай і бескампраміснай. Яе галоўнай мэтай стала ўзаемнае знясільванне двух праціўнікаў. І гэта было заканамерным у час, калі на гістарычную арэну выйшаў Уладзімір Манамах. Вядома, што бацька яго Усевалад пасля гібелі брата Ізяслава ў бай на Няжацінай ніве (3.10.1078 г.) заняў кіеўскі пасад і гэтым самым «переемъ всю власть русскую». І ў гэтых словах летапісца заключаецца выяўленне сэнсу ўсёй дзеянісці Усевалада і яго сына Уладзіміра Манамаха³⁹⁸. Сапраўды, з ранейшага трывумвірату застаўся толькі Усевалад. І таму, сеўши на кіеўскі пасад, ён мог, не маючы сур’ёзных канкурэнтаў, якімі былі паміж сабою яго браты Ізяслав і Святаслаў, больш-менш спакойна і моцна трymаць уладу ў сваіх руках над усімі абласцямі. Менавіта ў гэты час ад Ізяслава да Усевалада перайшлі Валынь, Тураў, дзе ён пасадзіў Яраполка Ізяславіча. Асабліва важная для Кіева была яго поўная ўлада над Чарнігавам, куды ён паслаў Манамаха — найбольш хітрага і энергічнага свайго нашчадка. Калі ўлі-

чыць, што яму быў аддадзены і Смаленск, а ў Ноўгарадзе сядзеў Святаполк Ізяславіч — даўні вораг Усяслава, то, як бачым, Полаччына зноў, як і ў 60-х гадах, апынулася ў варожым акружэнні, што пагражала ёй стаць заваяванай. Гэта і ўзяў на сябе Уладзімір Манамах, паколькі ён, як князь чарнігавскі і смаленскі, быў найперш у гэтым зацікаўлены, бо Полацкае княства, як суседнє з яго ўладаннямі, з'яўлялася найбольш небяспечным для яго. Гэтымі гістарычнымі акалічнасцямі і тлумачыцца, чаму ў канцы 70-х гадоў XI ст. зноў пачаліся варожыя дзеянні супроць Полацка і чаму на чале іх быў Манамах.

НЕЗВЫЧАЙНЫЯ ПАДЗЕІ У ПОЛАЦКУ

Ужо адзначалася, што ў апошнюю чвэрць XI ст. у кіеўскім летапісанні амаль нічога не гаворыцца пра полацкія падзеі. Гэта, вядома, можна тлумачыць і тым, што Кіеў лічыў Полацк чужым і далёкім яму, і іншымі прычынамі. Аднак гэта ніяк нельга тлумачыць тым, што Кіеў наогул страціў усялякую цікавасць да Полацка. Відаць, ён па-ранейшаму ўважліва сачыў за ўсім, што там дзеялася, але асаблівую ўвагу прыцягвала найперш тое, што магло б у нейкай меры паказаць Полаччыну ў непрыглядным святле, як гняздо д'ябальской нечысці, як край, над якім вісіць пракляцце з усімі яго бедамі. Гэтым і можна вытлумачыць з'яўленне пад 1092 г. на старонках кіеўскага летапісу паведамлення пра незвычайную дзівосную падзею ў Полацку. Гэта гісторыя была занесена ў шэраг летапісаў з многімі каларытнымі варыянтамі («Аповесьць мінульых гадоў», Іпацьеўскі, Густынскі, Цвярскі, Радзівілаўскі летапісы, «Софийскі временнік»). Калі звесці ў адно ўсе варыянты, то мы атрымаем апавяданне «О предивном чуде у Полотьску» (тыповая беларуская форма) паводле Іпацьеўскага летапісу ці «Об устрашениях и мечтах бесовских в Полотску при князе Всеславе» паводле Цвярскага летапісу (напамінанне тут пра Усяслава невыпадковае: гэтым падкрэслівалася сувязь князя-чараадзея, які нарадзіўся ад валхавання, з д'ябальскімі праявамі ў яго княстве): «У Полацку стала зусім блага. Ноччу на гарадскіх вуліцах пачуліся як бы стогны людскія, тупат і ржанне конскаяе. Гэта гойсала па гораду д'ябальская сіла. Хоць ніхто з палачанаў уласnymi вачыма не бачыў, што адбывалася, але кожны, хто з цікаўнасцю выходзіў з сваёй хароміны ці толькі проста крыху адчыняў акно, хутка паміраў, нябачна ўколаты ранаю ад д'яблаў. Калі ж палаchanе перасталі выходзіць ноччу з сваіх харомінаў, дзеянне д'ябальскае сілы стала

адбывацца ўдзень. Сярод стогнаў, плачаў, тупату паміралі людзі Полацка і воласці. Як быццам цэлае войска д'яблаў скакала па зямлі на конях сваіх, нябачныя для вачей людскіх, пакідаючы пасля сябе толькі «тупацины» ці сляды конскіх капытоў. Тады вось і сталі гаварыць у народзе: «Як мерцвякі («навье») б'юць палачанаў». А ўся гэтая прыгода пачалася ад Друцка». Верагодней за ўсё, што ў аснове гэтай легенды ляжыць праўдзівы факт нейкай эпідэміі, якая пачалася ў Друцку і дайшла да Полацка. Указвалася на чиста літоўскае паходжанне гэтага сказання (М. Кастамараў). Адмаўляць гэта катэгарычна нельга, але ўнесці па-праўку трэба. Зусім неабавязкова, што гэтая легенда прыйшла з суседніх Літвы, бо ў той час было яшчэ нямала балцкага ўзброенія на конях. Але хутчэй за ўсё, што легендарная апрацоўка сапраўднай гістарычнай падзеі была зроблена ў асяроддзі, варожым для Полацка, які паказаны ў палоне д'ябальскай сілы, людзей якога б'юць мерцвякі. Аднак апошніяе таксама выклікае спрэчкі, паколькі ў некаторых летапісах замест «навье» значыцца варыянт «наяве», якому і аддаў перавагу Д. Леонарда³⁹⁹, паколькі ён нібыта больш адпавядае зместу легенды. На наш погляд, «наяве» разбурае прыказку, якая стала ходкім выслоём пра тое, «як мерцвякі б'юць палачанаў». У заключэнне адзначым: гэтая сапраўдная падзея, якая абрасла фантастычнымі дэталямі, неабавязкова адбывалася ў 1092 г. Яна, відаць, пад гэтай датай была толькі занесена ў летапісы.

АБСЯГІ ДЗЕЙНАСЦІ УСЯСЛАВА

Пра тое, што ў Кіеве пільна сачылі за падзеямі ў Полацку, сведчыць і летапіснае паведамленне пра смерць Усяслава: «В лето 6609 (1101) преставися Всеслав, Полоцкій князь, месяца апраля, в 14 день, в 9 час дне, в среду». Такая храналагічная дакладнасць, якая амаль не сустракаецца ў дачыненні да іншых князёў, гаворыць аб выключнасці Усяслава як гістарычнай асобы. Вядома ж, у Кіеве вестку аб смерці славутага полацкага князя сустрэлі калі не з радасцю, то з палёгкай, бо не стала іх даўгалетняга грознага праціўніка. У Кіеве добра разумелі велізарнае значэнне легендарнага князя для паспяховай барацьбы Полацка за сваё існаванне. Аднак гэтая барацьба не складалася «са стыхійных успышак, парывістых кровапраліццяў»⁴⁰⁰. Усяслаў не вяртаўся б на полацкі пасад, з якога яго зганялі кіеўскія князі. Усё гэта гаво-

рыць за тое, што палачане падтрымлівалі Усяслава і лічылі яго барацьбу, якая прыносіла вялікія страты і неаднаразовыя паражэнні Полацкай зямлі, апраўданай суровай неабходнасцю засцерагчы краіну ад заваявання.

Неаднаразовыя паражэнні Усяслава не адышаюць у яго славу адмысловага палкаводца, бо, змагаючыся да канца, ён наносіў свайму праціўніку такія страты, што пазбаўлялі апошняга магчымасці рухацца далей, як гэта было ў час Нямігской бітвы. Вось чаму вайсковая дзейнасць Усяслава была ў цэльым паспяховая. Кіеўская князі вымушаны былі, прынамсі, на пэўны час, змірыцца з самастойнасцю Полацка. Калі ў 1097 г. у Любечы быў скліканы з'езд князёў, сярод іх не было Усяслава. Гэта адсутнасць вельмі красамоўная, бо сведчыла аб tym, што кіеўскія князі бачылі ў Полаччыне непадуладную ім зямлю. І ў свядомасці тагачаснага грамадства такое становішча Полацка было вынікам кіпучай дзейнасці Усяслава. Нездарма ж аўтар «Слова аб палку Ігараўым» праз стагоддзе пазней разглядаў Полацкую зямлю як «жыцьць Всеславлю». У гэтым нельга не бачыць выключна аб'ектыўную і высокую ацэнку заслуг Усяслава перад сваёй краінай. Трэба зазначыць, што менавіта ў «Слове...» і знайшли найбольш яркае і праўдзівае вызначэнне асоба і дзейнасць Усяслава. І гэта з'яўляецца поўнай процілегласцю ацэнцы Баяна, што склаў пра Усяслава такую прыпейку: «Ни хыtru, ни горазду, ни птицю горазду — суда божия не минути». З гэтага вышыякае, што, як адзначыў Б. Рыбакоў, для Баяна Усяслаў — віноўнік няшчасцяў, што ён выслізгваў шмат разоў ад людскога суда, але будзе кінуты на асуджэнне вышэйшага нябеснага судзілішча⁴⁰¹. Дарэчы зазначым, што Д. Леанарадаў не меў рацыі, калі гаварыў, спасылаючыся на іншых даследчыкаў, што прыведзеная вышэй прыпейка пра Усяслава не была арыгінальным тварэннем Баяна, а толькі паўтарэннем ходкіх у той час выслоўяў, якія сустракаюцца ў фальклоры і ў творах старожытнай літаратуры: у быліне пра Святагора, у «Маленні» Данііла Заточніка, у летапісе. Але ж аўтар «Слова...» палічыў патрэбным сказаць, што Баян «впервоে», г. зн. упершыню, стварыў гэту прыпейку ў адносінах да Усяслава і што з таго часу яна і стала крэлатым выслоўем.

Неаднаразова адзначалася, што ў «Слове...» Усяслаў выступае як самая маляўнічая і рамантычная гістарычная асоба. Не выключана, што аўтар «Слова...» пры мастацкім узнаўленні гэтага героя выкарыстаў летапіснае паведамленне пра нараджэнне Усяслава ад валхавання і эпас пра князя-чарадзея Волха Усяславіча, надзеленага незвычайнай сілай. Вось чаму ён і выступае адначасова і паўміфічным (палёт

на сіній хмары, фантастычнае пераўvasабленне ў спрытнага вайка ці рысь, будучы ў Кіеве, ён чуе звон Полацкай Сафіі) і рэальнym (разбіў славу Яраслава, Нямігская бітва, спраядлівы суд паміж князямі і ўсімі людзьмі і інш.). Хоць спраядлівы суд прыпісваецца Усяславу ў даследаваннях як кіеўскому князю, аднак гэта яшчэ ў большай меры было ўласціва яму як полацкому князю, асабліва яго спраядлівы суд паміж людзьмі.

Пад уплывам таго, што ў літаратуры больш за ўсё гаворыцца пра ратныя справы Усяслава, у нас і стварылася аднабаковае ўяўленне пра яго як толькі пра князя-воіна. Мы не павінны забывацца, што з 57 гадоў яго князявання толькі каля 20 гадоў працягвалася выключна жорсткая барацьба і, такім чынам, непараўнальная большая частка князявання прыпадае на грамадскую дзейнасць. Праўда, яна не засталася асветленай у крыніцах, і толькі ў «Слове...» зроблены намек на яе. І мы, вядома, можам адно здагадвацца аб яе змесце. Паколькі выпрацаваная Яраславам Мудрым і яго сынамі «Руская праўда» не магла мець свайго дзеяння на Полацкае княства, якое не ўваходзіла тады ў склад Кіеўскай дзяржавы, то цалкам магчыма, што Усяславам магло быць складзена полацкае заканадаўства. Ужо выраз «Слове...», што «Всеслав князь людям судяще», гаворыць аб яго актыўнай прававой дзейнасці і гэтым самым аб яго падрыхтаванасці да выпрацоўкі заканадаўчых нормаў. А гэта было настойлівай неабходнасцю для таго часу. У Полаччыне, як і ў Кіеўшчыне і Наўгародчыне, ішоў імклівы працэс феадальнага развіцця, што ўскладняла грамадскае жыццё, робячы яго ўсё больш дыферэнцыраваным. Вядома, ва ўмовах такога дынамічнага грамадскага росту ішла ломка старых прававых нормаў і нараджалася настойлівая патрэба ў выпрацоўцы новых, што, відаць, і складала важную частку дзейнасці Усяслава. Бяспрэчна, што на першым плане ўвагі Усяслава стаяла ўмацаванне ўлады княскай адміністрацыі, галоўным чынам дружынікаў, а таксама ахова маёмасці больш заможных слав'ян грамадства, у першую чаргу феадалаў і купцоў. Мяркуючы па пазнейшых часах, у Полацку было моцнае веча, і, відаць, узаемаадносіны княскай улады з ім займалі немалое месца ў заканадаўстве Усяслава. Улічваючы вялікую ролю гандлю для Полаччыны, якая ляжала на скрыжаванні вялікіх шляхоў, можна думаць, што Усяслаў шмат увагі надаваў пытанням рэгулявання гандлю і асабліва спагнання пошлін.

Трэба таксама памятаць, што пабудова Полацкай Сафіі, ініцыятарам чаго з'яўляўся, бяспрэчна, Усяслаў, была таксама адной з самых плённых старонак яго дзейнасці.

Укладваючы ў гэту справу сваю дзейную кіпучую натуру, Усяслаўтым самым намнога прасунуў наперад культурнае развіццё Полацкіхны. Сапраўды, збудаваць у той час такі храм азначала намнога ўзняць узровень полацкага дойлідства. І хоць полацкая святыня будавалася па візантыйскіх узорах і візантыйскім майстрамі, яна мела і свае рысы, што з'явілася пачаткам узнікнення арыгінальнай полацкай архітэктуры. Для таго каб упрыгожыць полацкі сабор, яго сцены, столь і падлогу, патрэбна было зрабіць шмат кроакаў наперад полацкаму мастацтву. А каб наладзіць функцыяніраванне Сафіі, патрэбна было мець яшчэ больш адукаваных людзей і новых кніг, г. зн. даць новы імпульс для развіцця тагачаснай асветы. Вядома, што ўсё гэта было непасрэдна звязана з імем Усяслава. Калі ўжо дзед Усяслава Ізяслав Уладзіміравіч быў паказаны ў летапісах як першы князь-кніжнік, то няма сумнення, што не менш адукаваным з'яўляўся яго ўнук. Той факт, што з Усяславам у прыязных адносінах быў Антоній Пячэрскі — адзін з самых асвечаных людзей таго часу,— красамоўна засведчыў высокую культуру славутага полацкага князя.

Як бачым, ужо гэтыя адзінкавыя факты, што дайшлі да нас, яскрава паказваюць нам, наколькі шматгранная была грамадская дзейнасць Усяслава, якая не ў меншай ступені, чым ратная, садзейнічала ўмацаванню і трываласці Полацкай дзяржавы.

У літаратуры стала агульнапрынятym, што пры Усяславе Полацкая зямля дасягала найбольшай велічыні, якой не было ні да яго, ні пасля яго⁴⁰². Аднак гэта не пацвярджаецца фактамі і таму патрабуе канкрэтызацыі. Сапраўды, ніводная крыніца не ўказвае на далучэнне Усяславам да Полацка якіх-небудзь тэрыторый. Вышэй мы гаварылі, што пры гэтым князю ў склад Полацкіхны маглі быць уключаны Орша і Копысь, але гэта толькі меркаванне. Наогул, на поўнач, усход і поўдзень магчымасці пашырэння полацкай тэрыторыі былі вельмі абмежаваныя, паколькі тут ішлі рубяжы пскоўскіх, наўгародскіх, смаленскіх, чарнігаўскіх і кіеўскіх уладаній, якія, як мы бачылі, былі пад пільной аховай. Таму адзінкімі кірункамі, куды маглі пашырацца межы Полацкіхны з меншым супраціўленнем, былі паўночна-заходні, заходні і паўднёва-заходні, у глыб балцкай тэрыторыі. І яны, пэўна ж, сюды пашыраліся, але наколькі, мы канкрэтна не ведаем. Магчыма, што пры Усяславе межы Полацкіхны на паўднёвы захад прасунуліся да Бярэзіны (Нёманскай), уздоўж якой узніклі такія паселішчы, як Гарадок, Гарадзілава, Гарадзечна, Гародзькі, якія паводле іх назвы былі ўмацаванымі пунктамі Полацка на рубяжы з Літвой, на што ясна ўказвае наяў-

насць побач размешчаных тапонімаў Полацаны і Літва (цяпер Маладзечанскі р-н). Відаць, гэта ўмацаваная лінія і з'явілася плацдармам, з якога Полацк ажыццяўляў падначаленне сабе Літвы, пераважна яе правабярэжнай часткі, дзе была сканцэнтравана і значная колькасць яўвягаў. Дарэчы, гэтаму садзейнічаў і этнічны фактар, паколькі ў Верхнім Панямонні з дауніх часоў славянскага засялення Беларусі асела нямала крывічоў, якія побач з дрыгавічамі асімлёўвалі літву і яўвягаў і гэтым самым арганічна змацоўвалі гэту тэрыторыю з Полацкім.

Але найбольшыя поспехі ў пашырэнні сваёй тэрыторыі Полацкіна хутчэй за ўсё мела ў Падзвінні. І гэта зразумела. Дзвіна была першай і галоўнейшай гістарычнай дарогай Полацка. І таму завалоданне ўсім яе працягам ад вярхоўя да вусця стала яго важнейшай жыщёвай задачай. Паколькі з далучэннем Віцебска і Усвятаў валоданне Верхнім Дзвінам было замацавана яшчэ пры Брачыславе, то, зразумела, перад Усяславам і паўсталі як адна з галоўнейшых задач — авалоданне Ніжнім Падзвіннем. Гэта была, відаць, асабліва цлённая для Полацка дзейнасць Усяслава. Аб ёй мы можам меркаваць толькі па выніках яе, што знайшло сваё адбіцце ў крыніцах. Сапраўды, у «Аповесці мінульых гадоў», якая стваралася ў пачатку XII ст., у ліку іншых плямёнаў, што плацілі даніну Русі, названы «зімігола, корсь, норома (пад ёй трэба разумець латыголу), либь (лівы)»⁴⁰³, г. зн. плямёны, што жылі ў Ніжнім Падзвінні аж да Балтыйскага мора. Нікому іншаму, вядома, як толькі палаchanам, якіх летапісец таксама адносіць да Русі, гэтыя плямёны падначальвацца не маглі. Такім чынам, ужо, прынамсі, да пачатку XII ст. ўсё Ніжнє Падзвінне было ўладаннем Полацка. Адсюль становіцца відавочным, што гэта было вынікам дзейнасці Усяслава. Але магчыма, як адзначалася вышэй, што падначаленне Ніжняга Падзвіння было ўжо ў цэлым закончана да 1065 г., калі Усяслаў «начал рать копити» супроты Пскова і Ноўгарада. Далучэнне да Полацка Ніжняга Падзвіння стала адной з крыніц яго матэрыяльнай і ваенай магутнасці. Як мы ўбачым у далейшым, гэтыя полацкія калоніі паступова пераразтуць у полацкія ўдзелы.

У цэлым усе даследчыкі як на прыкмету аслаблення Полацкай зямлі ўказваюць на яе раздробленне пасля смерці Усяслава, пры якім яна захоўвала адзінства. Тут яўнае неразумение гістарычнага працэсу. З аднаго боку, сцвярджаецца прагрэсіўнасць развіцця феадалізму ў Старажытнай Русі, а з другога боку — адмоўна характеристызуецца палітычная дэцэнтралізацыя, якая з'яўляецца заканамерным вынікам папярэдне ўказанага працэсу. Менавіта поступ феадалізму,

што абуджаў мясцовыя эканамічныя інтарэсы, і быў той спружынай, якая прыводзіла ў рух дэцэнтралісцкія імкненні, узмоцненія ранейшай гісторыяй і фактарамі геаграфічнага становішча. І ёсё гэта, як адзначалася вышэй, найперш выявілася ў Полацкай зямлі. Яна ўжо была той буйной феадальнай дзяржавай, што дабілася права на тэрытарыяльную самастойнасць. Але, апынуўшыся ў авангардзе заканамернага гістарычнага развіцця, сама Полацкая зямля, зноў-такі першая з усіх усходнеўрапейскіх земляў, падпала пад працэс феадальнага драбнення на паасобныя ўдзелы. Ужо ўпамінанне к канцу XI ст. у летапісах сямі полацкіх гарадоў, апрач сталіцы (а іх магло быць і болей), можа сведчыць аб росце гарадскіх цэнтраў, што сцягвалі вакол сябе пэўныя геаграфічныя і эканамічныя рэгіёны. Цяжка сказаць, калі паасобныя ўдзелы аформіліся канчаткова, г. зн. атрымалі свайго асобнага князя: пры Усяславе ці толькі пасля яго смерці. Некаторыя даследчыкі лічаць, што выраз «Слова...» пра Усяслава, які «князем грады рядяше», адносяць да харктарыстыкі яго як полацкага князя, што раздаваў паасобныя ўдзелы сваёй зямлі сынам⁴⁰⁴. Магчыма, яно і так, але катэгарычна сцвярджаць гэта нельга, хоць можна з упэўненасцю меркаваць, што ўдзелы гэтых з'яўліся ўжо пры Усяславе. А гэта значыць, што Полацкая зямля не была ўжо «адзінай» і пры гэтым славутым князю і таму прынцыпова не адрознівалася ў такім сэнсе ад той, якой яна стала пасля смерці Усяслава. Апрач таго, не заўсёды драбненне на ўдзелы азначае страту палітычнага адзінства. Канкрэтныя прыклады гэтага мы пакажам пры далейшым разглядзе гісторыі Полацкай зямлі.

Эпоха Усяслава, бяспрэчна, з'яўляецца адным з самых яркіх і змястоўных перыядоў нашай гісторыі. Калі бліскучыя перамогі, атрыманыя Полаччынай у гэты час, раскрылі яе вялікія сілы і магчымасці, то трагічныя паражэнні яшчэ больш загартоўвалі яе дух для далейшых, не менш цяжкіх гістарычных выпрабаванняў. Жышцё Усяслава, поўнае крывавай барацьбы і рознабаковай кіпучай грамадскай дзеяйнасці, стала жывой легендай і святым паданнем, што так патрэбна народу як натхняльная сіла ў яго змаганні за сваё жыццё.